

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

*«Το αντίθετο συγκλίνει
και από τις διαφορές γεννιέται η πιο όμορφη αρμονία
και τα πάντα γίνονται με τη διχόνοια».*

Ηρόκλειτος

Ζούμε σε μια ιδιαίτερα παράξενη εποχή. Στις αρχές του 21ου αιώνα όλα δείχνουν ότι η ελληνική οικονομία, η ελληνική κοινωνία, ολόκληρος ο κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός στην Ελλάδα, σε όλες του τις πτυχές, βρίσκεται μπροστά σε ένα σταυροδρόμι εξέλιξης. Πολλά αυτονόητα του χθες καταρρέουν. Πολλές βεβαιότητες καταργούνται. Ακόμα περισσότερο, η ίδια η αβεβαιότητα, ενώ συνεχίζει να επεκτείνεται ραγδαία, δείχνει πως συγχρόνως ενσωματώνει ένα νέο και διαρκώς μετεξελισσόμενο ποιοτικό περιεχόμενο.

Το σχετικά ενιαίο και προβλέψιμο μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης της οικονομίας μας θρυμματίζεται όλο και περισσότερο: ένα πολύπλοκο μωσαϊκό νέων θέσεων, νέων δυνάμεων, νέων προοπτικών, νέων ευκαιριών και απειλών αναδύεται στη θέση της απερχόμενης εποχής. Ο παλιός κύκλος ανάπτυξης κλείνει μέσα από κλιμακούμενους, βίαιους –συνήθως σιωπηλούς– σπασμούς: ένας νέος κύκλος αγωνίζεται να αναδυθεί, να σταθεροποιηθεί. Η κρίση πονά, αλλά η κρίση είναι που γεννά το νέο.

Όλες οι παραγόμενες ανατροπές, αδιάρρηκτα συνυφασμένες με ποικίλους ριζικούς μετασχηματισμούς, εκδηλώνονται συγχρόνως σε όλα τα επίπεδα της ζωής μας: στο επίπεδο των επιχειρήσεων, στους επιμέρους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, στην παραγωγή και στην κατανάλωση, στον τρόπο που σκεπτόμαστε και δρούμε ως άτομα, ως ομάδες, σε διαχωρικούς και σε συνολικούς κοινωνικο-οικονομικούς όρους. Και, ακόμα περισσότερο, μέσα σε αυτές τις συνθήκες των κλιμακούμενων αλλαγών διάφορα κοινωνικο-οικονομικά «παράδοξα» δείχνουν να πολλαπλασιάζονται.

Η εποχή των ριζικών ανατροπών

Πολλές μεγάλες επιχειρήσεις στην Ελλάδα που μέχρι χθες είχαν κυρίαρχο ρόλο στην αγορά σήμερα αντιμετωπίζουν τεράστιες δυσκολίες όσον αφορά ακόμα και στη βραχυπρόθεσμη επιβίωσή τους. Αρκετοί θεωρούμενοι εξόχως επιτυχημένοι επιχειρηματίες από τη μια μέρα στην άλλη χάνουν, μέσα από «ξαφνικές» αποτυχίες, κάθε αίγλη και κύρος σε σχέση με τη στρατηγική διορατικότητά τους. Η εμπειρία του χθες δεν εμφανίζεται πλέον και τόσο σίγουρη ως η μοναδική πυξίδα για το μέλλον. Και, βέβαια, σε αυτές τις συνθήκες, αρκετοί επιχειρηματικοί «δεινόσαυροι» αρχίζουν να καταρρέουν...

Την ίδια στιγμή άλλες μεγάλες επιχειρήσεις στη χώρα μας –πολλές ήδη συνδεδεμένες με ισχυρά πολυεθνικά δίκτυα και συμμαχίες– δεν σταματούν να εκσυγχρονίζονται με ταχύ ρυθμό, να προβαίνουν σε βαθιές λειτουργικές αναδιαρθρώσεις και να ανοίγουν νέους ορίζοντες ανάπτυξης εντός και εκτός Ελλάδας. Να διεκδικούν, και σε ορισμένες περιπτώσεις να κατακτούν, αξιοζήλευτα διεθνή βραβεία ποιότητας και περίοπτες θέσεις στους διεθνείς καταλόγους της επιτυχημένης επιχειρησιακής λειτουργίας (π.χ. Ελαΐς-Unilever, Λουμίδης-Nestlé κ.ά.).

Και ενώ αρκετές θυγατρικές μεγάλων πολυεθνικών ομίλων αποδεικνύουν με τη δράση τους ότι η «ελληνική αγορά» δεν παύει, σε κατάλληλες συνθήκες, να κυφορεί ιδιαίτερες ενδιαφέρουσες αποδόσεις και προοπτικές κερδοφορίας, την ίδια στιγμή κάποιες άλλες πολυεθνικές επιχειρήσεις αποεπενδύουν και αποχωρούν εσπευσμένα από την Ελλάδα (π.χ. Michelin, Palco κ.ά.). Μερικές από αυτές μάλιστα, «όπως περιέργως» για ορισμένους, προτιμούν και μετεγκαθίστανται σε ορισμένες πολύ λιγότερο ανεπτυγμένες καπιταλιστικά γειτονικές χώρες της Βαλκανικής. Κάποιο ακόμα λιγότερο «οργανωμένο» κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον μοιάζει να τους φαίνεται πιο ελκυστικό...

Παράλληλα ένας μεγάλος αριθμός μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στην Ελλάδα –οι οποίες αδιαλείπτως χαρακτηρίζονται από τους διάφορους φορείς άσκησης οικονομικής πολιτικής ως ο παραγωγικός κορμός της χώρας– φαίνεται ότι φτάνουν στα όρια της αντοχής τους. Αρκετές από αυτές σήμερα οδεύουν στο οριστικό τέρας τους, αν δεν έχουν ήδη κλείσει. Όμως την ίδια στιγμή δεν παύουν να αναδύονται νέα, ιδιαίτερος δύσκολα ερμηνεύσιμα για τους παραδοσιακούς οικονομολόγους, «μικρά επιχειρηματικά θαύματα». Και κάτι φαινομενικά ακόμα πιο παράδοξο: πολλές επιχειρήσεις ελληνικής καταγωγής, σχετικά μικρές με

βάση τους διεθνείς μέσους όρους, δεν παύουν να πολυεθνικοποιούνται, με ταχύ ρυθμό και αρκετές φορές με αξιοσημείωτη επιτυχία. Κυρίως στα Βαλκάνια, αλλά όχι αποκλειστικά.

Παρότι το εύρος των θέσεων και των προοπτικών για τις επιχειρήσεις στην Ελλάδα δεν παύει να επεκτείνεται και να διαφοροποιείται, ορισμένες μονότονες, όσο και μυωπικές, επωδοί δεν παύουν να επαναλαμβάνονται.

Από τη μια πλευρά, κάποιοι δήθεν προοδευτικοί δεν σταματούν να μιλούν για το γενικευμένο όργιο κερδοφορίας των επιχειρήσεων εις βάρος των εργαζομένων που, όπως ισχυρίζονται, συντελείται σήμερα στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας. Με ιδιαίτερη δυσκολία όμως όλοι αυτοί οι «σταυροφόροι της δικαιοσύνης» μπορούν να ερμηνεύσουν τη μεγάλη διστακτικότητα που δείχνει σήμερα το διεθνές και το «εγχώριο» –στο επαρκές περιεχόμενο που αυτός ο χαρακτηρισμός διατηρεί ακόμα¹– κεφάλαιο για να επενδύσει στην Ελλάδα. Διστακτικότητα που δεν παύει να εντείνει την ανεργία: κυρίως των νέων. Και δυστυχώς σπανίως αναρωτιούνται ποιο ουσιαστικό νόημα άραγε μπορεί να έχει αυτό το δήθεν «γενικευμένο όργιο κερδοφορίας» στην Ελλάδα όταν ο διεθνής καπιταλισμός συνεχίζει να δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον να επωφεληθεί εμπράκτως από την υποτιθέμενη «ασυδοσία» που του προσφέρεται. Δεν αντιλαμβάνονται πως επειδή ακριβώς δεν προβλέπει διόλου εύκολα κέρδη απέχει από οποιαδήποτε μαζική εισροή στην Ελλάδα.

Από την άλλη πλευρά κάποιοι δήθεν ρεαλιστές Έλληνες επιχειρηματίες, εκπροσωπώντας τον κύκλο ανάπτυξης που κλείνει, δεν σταματούν τις ρηχές θρηνωδίες τους: «Δεν βγαίνουμε...» Ταυτόχρονα δεν σταματούν να αναπαράγουν μια ασπόνδυλη, βραχύπνοη, εσωστρεφή και στην ουσία αδιέξοδη επιχειρηματική κουλτούρα: καλλιέργεια προνομιακών σχέσεων με την κρατική εξουσία, στόχευση σε προνομιακού τύπου δημόσιες συμβάσεις, σιωπηλή –αλλά και συστηματική– υποστήριξη της διαφθοράς και της παραβατικότητας, παιχνίδι κάτω από το τραπέζι.²

Ταυτόχρονα η πολυμορφία της νέας αναδυόμενης πραγματικότητας δεν εξαντλείται στο χώρο της στενά οριζόμενης επιχειρηματικής δράσης. Αποκτά προοδευτικά ευρεία κοινωνικο-οικονομική εμβέλεια και προοπτική. Πολλές περιφέρειες της Ελλάδας συνεχίζουν να παραμένουν καθηλωμένες σε αναπτυξιακούς όρους (π.χ. Ήπειρος, Βόρειο Αιγαίο). Τα κοινοτικά προγράμματα στήριξης σε ορισμένες περιφέρειες απλώς περνούν και εξαμιζονται με ιδιαίτερος ασθενείς αναπτυξιακές επιπτώσεις. Όμως άλλες ελληνικές περιφέρειες δείχνουν ότι τα καταφέρνουν πολύ καλύτερα (π.χ. Κρήτη, Νότιο Αιγαίο).³ Γιατί συμβαίνει αυτό; Ποιοι είναι

οι βαθύτεροι λόγοι αυτής της αναπαραγόμενης αναπτυξιακής διαφοροποίησης; Γιατί αυτή η διαφοροποίηση γίνεται όλο και πιο πολύμορφη; Γιατί άλλα καινούργια και πιο σύνθετα δομικά-αναπτυξιακά ερωτήματα ξεπροβάλλουν και συσσωρεύονται;

Οι μεγάλες αναπτυξιακές διαφοροποιήσεις και αποκλίσεις αναπαράγονται σε χωρικό επίπεδο, ενδεδειγμένες συνεχώς νέες δυναμικές μορφές και σχηματισμοί. Οι υφιστάμενες τοπικές αναπτυξιακές-υπαναπτυξιακές πολώσεις διατηρούνται και διαιωνίζονται σε μεγάλο βαθμό, αποκτώντας νέες μεταλλακτικές αποχρώσεις και ιδιομορφίες. Οι νέες δυναμικές της ανάπτυξης συναντούν και διαποτίζουν το υπόστρωμα χρόνιων υπαναπτυξιακών στρεβλώσεων: διαχέονται, αφομοιώνονται και αναπαράγονται στη βάση ιδιότυπων μιγμάτων ανάπτυξης-υπανάπτυξης που χαρακτηρίζουν τις διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Παράλληλα, ούτε η φτώχεια ούτε ο πλούτος έχουν ένα σταθερό και μονοδιάστατο περίγραμμα. Οι «κόσμοι της αποβιομηχάνισης» στην Ελλάδα (π.χ. Πέραμα, Κερασίни, Λαύριο, Πάτρα, Βόλος) δεν παύουν να συνεξελίσσονται δυσαρμονικά με τις συνοικίες των μοντέρνων διεθνοποιημένων business (π.χ. βόρεια προάστια των Αθηνών, Κηφισιά, Κολωνάκι). Στην πράξη, οι τροχιές ανάπτυξης των φτωχών και των πλούσιων περιοχών της Ελλάδας, ενώ εκδιπλώνονται διαρκώς και εν παραλλήλω μέσα σε ένα κοινό εθνικό πλαίσιο, πολύ δύσκολα καταφέρνουν να συναντηθούν, να συμπληρωθούν δημιουργικά και να γονιμοποιηθούν αμοιβαία σε μακροπρόθεσμη προοπτική. Την ίδια ακριβώς στιγμή νέες μορφές πλούτου και δύναμης και νέες μορφές φτώχειας και αποκλεισμού ανατέλλουν και διασπείρονται στο χώρο: νέες κοινωνικές διαιρέσεις ξεπροβάλλουν και κρυσταλλώνονται εν κινήσει.

Εντούτοις η συνολική προβληματική της ανάπτυξης του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού στην Ελλάδα δεν παύει να είναι μία και ενιαία... Η Ελλάδα παραμένει μια φτωχή κοινωνία μέσα στον πλούτο της: μια υπανάπτυκτη οικονομία μέσα στην ανάπτυξη της. Μια κοινωνία που φαντάζει ως η «Ευρώπη των Βαλκανίων» για κάποιους που κατεβαίνουν κνηγνημένοι από τον γειτονικό Βορρά, ενώ παραμένει σταθερά «Βαλκάνια της Ευρώπης» για κάθε εύπορο δυτικό επισκέπτη. Δύο πλευρές σε ένα αναπτυξιακό πρόσωπο που βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη.

Αλλά και στο επίπεδο των επιμέρους κλάδων οικονομικής δραστηριότητας η κατάσταση στην Ελλάδα καθίσταται όλο και πιο ασαφής, δαιδαλώδης και διφορούμενη. Το ελληνικό χρηματιστήριο επιβεβαιώνει τη σχετική ανωριμότητά του αντανakλώντας πολύπλευρα τις υπαναπτυ-

Ξιακές ιδιαιτερότητες του ελληνικού καπιταλισμού. Παράλληλα η εξελικτική αμφισημία σε κλαδικούς και διακλαδικούς όρους επεκτείνεται. Έτσι, για αρκετούς υποκλάδους της επονομαζόμενης Νέας Οικονομίας, και στην Ελλάδα, αποδεικνύεται ότι η κρίση μετασχηματισμού μπορεί κάποιες στιγμές να ξεσπά και να κλιμακώνεται ξαφνικά και επώδυνα (π.χ. πληροφορική, εμπορία ηλεκτρονικών συστημάτων και software), ενώ ο δρόμος της δήθεν σταθερής ανάπτυξης τους εθεωρείτο από τους περισσότερους, μόλις έως εχθές, ως «αδιαμφισβήτητα προδιαγεγραμμένος». Συγχρόνως κάποιοι άλλοι ταπεινοί, «παραδοσιακοί κλάδοι» (π.χ. η Βιομηχανία Τροφίμων, Ποτών) συνεχίζουν στις μέρες μας να εμφανίζονται στην Ελλάδα μια –«εντελώς αδιανόητη» για τους περισσότερους αναλυτές πριν από μερικά χρόνια– ζωτικότητα, συνεχίζοντας να παρέχουν ιδιαίτερος ικανοποιητική κερδοφορία σε αρκετούς εγχωρίως δραστηριοποιημένους βιομηχανικούς παίκτες. Άλλοι, κακώς θεωρούμενοι από τους περισσότερους αναλυτές ως οριστικά καταδικασμένοι βιομηχανικοί κλάδοι στην Ελλάδα (π.χ. Κλωστοϋφαντουργία, Ένδυση, Υπόδηση...), φυλλορροούν ασταμάτητα ψάχνοντας εναγωνίως μια βιώσιμη προοπτική.

Ταυτόχρονα, τη στιγμή που το μεγάλο, παραδοσιακό κομμάτι της ελληνικής γεωργίας αγωνίζεται να αντεπεξέλθει στην κρίση προσαρμογής του στη νέα πραγματικότητα –γαντζωμένο με «ηρωική ανταπόρνηση» πάνω στις προοδευτικά μειούμενες κοινοτικές επιδοτήσεις– ορισμένοι νέοι Έλληνες αγρότες-επιχειρηματίες, οι οποίοι απέχουν του κεντρικού ρεύματος των εγχώριων γεωργικών συνηθειών, αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τις προοπτικές και να αντλούν εμπράκτως τα οφέλη της νέας, επιστημονικά προσανατολισμένης, γεωργίας και της ολοκληρωμένης περιβαλλοντικής διαχείρισης. Οι τελευταίοι θέτουν πλέον ως κύριο γνώμονα της δράσης τους την εξελισσόμενη πορεία της ζήτησης, όπως αυτή διαρθρώνεται στη διεθνή αγορά, και σκοπεύουν πρωταρχικά στην παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας και προστιθέμενης αξίας.⁴

Πίσω από όλα τα προηγούμενα επιμέρους φαινόμενα, τα ίδια τα παραδοσιακά κριτήρια της καπιταλιστικής επιτυχίας και ανάπτυξης αποδεικνύονται, βαθμιαία, όλο και πιο ασαφή και ελαστικά. Και αυτό ισχύει ταυτόχρονα και για όλες τις επιχειρήσεις και για όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και για όλους τους επιμέρους κοινωνικο-οικονομικούς θύλακες (niches), οι οποίοι φιλοξενούν αυτές τις δραστηριότητες.

Σε αυτή την τροχιά συσσωρευμένων εξελίξεων νέου περιεχομένου και προοπτικής ανακύπτουν οικονομικά ερωτήματα. Για παράδειγμα, το

μεγάλο μέγεθος μπορεί να καθιστά πλέον, ασυζητητί, μια επιχείρηση ανταγωνιστική μέσα στη διεθνή ή ακόμα και στην ελληνική αγορά; Μάλλον όχι.⁵ Αντίθετα, οι μικρές επιχειρήσεις είναι συλλήβδην καταδικασμένες στον αφανισμό; Όχι, επ' ουδενί. Συγχρόνως, σε ποιο βαθμό η ένταξη και η λειτουργία σε έναν κλάδο «υψηλής τεχνολογίας» σημαίνει αυτόματα υψηλές αποδόσεις για κάθε συμμετέχουσα επιχείρηση; Στην πράξη, σε ελάχιστο. Επίσης, ποιο είναι το ουσιώδες περιεχόμενο του όρου «κλάδος υψηλής τεχνολογίας» σε οποιαδήποτε στατική του αποτύπωση; Υπάρχει άραγε κλάδος (από τη γεωργία έως τις δορυφορικές επικοινωνίες και από τη βιομηχανία ηλεκτρικών συσκευών έως τις μεταφορές) ο οποίος δεν οφείλει να είναι, κατ' ανάγκη στις μέρες μας, όλο και πιο προωθημένος τεχνολογικά, αναζητώντας την ανταγωνιστική επιβιώσή του; Όχι βέβαια. Πού φαίνεται να σταματά αυτός ο συνεχής τεχνολογικός μαραθώνιος όλων των κλάδων παραγωγής αξίας; Πουθενά...

Όλο και περισσότερα ερωτήματα οικονομικής φύσης προκύπτουν, λοιπόν, όλο και πιο «ανυπάκουα» σε κάθε απόπειρα οριστικής απάντησής τους. Ακόμα περισσότερο, όμως, ο ευρύτερος χώρος των κοινωνικοοικονομικών διακυβευμάτων είναι αυτός που καθίσταται όλο και πιο ρευστός και ομιχλώδης. Τι σημαίνει πλέον σήμερα συνολική οικονομική ανάπτυξη; Άραγε, ένα κάπως υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα σε σχέση με χθες επαρκεί για να πιστοποιήσει την αναπτυξιακή επιτυχία σε οποιοδήποτε εθνικό ή τοπικό επίπεδο ανάλυσης; Ακόμα βαθύτερα, μπορεί να συσταθεί οποιαδήποτε ουσιώδης και μακρόπνοη δυναμική ανάπτυξης, σε οποιοδήποτε χωρικό επίπεδο, εν τη απουσία μιας ενδογενούς κοινωνικο-οικονομικής διαδικασίας αφομοίωσης, παραγωγής και διάχυσης νέας γνώσης και βιώσιμης επιχειρηματικότητας; Τέλος, μια οποιαδήποτε σχετικά ισχυρή θέση στην παγκόσμια ιεραρχία της ανάπτυξης σήμερα αρκεί για να εξασφαλίσει «ασυννέφιαστα» μια σταθερή αναπτυξιακή δυναμική στο μέλλον; Τελικά, μπορούμε πλέον να ισχυριστούμε με ακλόνητη σιγουριά ότι οι ισχυροί του σήμερα θα είναι, κατά πάσα πιθανότητα, και οι ισχυροί του αύριο;

Κάθε οριστική απάντηση σε όλα τα παραπάνω μικτά κοινωνικο-οικονομικά ερωτήματα αποδεικνύεται στην πράξη πλέον εντελώς άστοχη και παραπειστική. Οι «καθολικές» και ανιστορικές κοινωνικο-οικονομικές αποφάνσεις γίνονται, αναπόδραστα και μέρα με τη μέρα, όλο και πιο αδύναμες.

Και αυτό γιατί, πίσω από όλα τα επιμέρους δυσερμήνευτα φαινόμενα και τα συμπαραγόμενα αναπάντητα ερωτήματα που ενορχηστρώνουν

αδιάλειπτα τη νέα πραγματικότητα που αναδύεται μπροστά μας, το ίδιο το συνολικότερο κοινωνικο-οικονομικό παιχνίδι που τα δημιουργεί δείχνει ότι έχει αλλάξει με ανεξίτηλο τρόπο στους βασικούς κανόνες του. Ακόμα βαθύτερα, μάλιστα, φαίνεται ότι έχει αλλάξει ο ίδιος ο τρόπος με τον οποίο αυτό το παιχνίδι διαρθρώνει και αναδιαρθρώνει ακατάπαυστα τους ίδιους τους κανόνες του. Τους διαρθρώνει για να τους αναδιαρθρώσει αμέσως μετά μέσα σε μια πολύπλοκη συστημική διαδικασία, που δεν σταματά να ξετυλίγεται με ένα όλο και πιο γρήγορο, σχεδόν ιλιγγιώδη, ρυθμό. Και δεν είναι μονάχα οι ρυθμοί αυτής της αλλαγής που καθίστανται όλο και πιο γρήγοροι: η ίδια η έννοια της αλλαγής φαίνεται να αλλάζει πλέον ριζικά, στο βαθύτερο ποιοτικό περιεχόμενό της. Και αυτό γιατί όχι μόνον η «μηχανική», αλλά και η «χημεία» του σύγχρονου καπιταλισμού αποδεικνύεται σημαντικά διαφορετική σε σχέση με τη χθεσινή...

Στο βάθος, γίνεται βαθμιαία αντιληπτό ότι κανένα από τα επιμέρους συμπτώματα της ανατροπής θέσεων και βεβαιοτήτων δεν είναι τυχαίο και ασύνδετο σε σχέση με τα υπόλοιπα. Όλα τα φαινόμενα που αναφέρθηκαν προηγουμένως και όλα τα συνακόλουθα νεο-αναδυόμενα ερωτήματα είναι και παραμένουν μεταξύ τους στενά αλληλεξαρτώμενα και συνεξελισσόμενα: συνεξελισσόμενα και συγκαθοριζόμενα πλέον σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και μέσα στην Ελλάδα του σήμερα.

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Και εδώ ακριβώς βρίσκεται όλη η ουσία του θέματός μας. Στην κοιτίδα, στην πηγή όλων των προηγούμενων συμπτωμάτων, ωριμάζει σιωπηλά μια εντελώς νέα *καπιταλιστική πραγματικότητα*, η οποία ενσωματώνει και αναδιατάσσει εξελικτικά και τον ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό. Πρόκειται για μια νέα συνολική, ποιοτικά μεταλλαγμένη πραγματικότητα η οποία συνέχει, συνθέτει και επανασυνθέτει αδιάκοπα στο εσωτερικό της όλα τα επιμέρους ανατρεπτικά φαινόμενα της εποχής μας και στην Ελλάδα: η ίδια η παγκοσμιοποίηση που βρίσκεται πλέον αφομοιωμένη στα κύτταρα και του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού οργανισμού. Πρόκειται για την παγκοσμιοποίηση, με την οποία σπανίως ασχολούνται, με συστηματικό και συνεκτικό τρόπο, οι περισσότεροι οικονομολογούντες στην Ελλάδα σήμερα.

- Με την παγκοσμιοποίηση η οποία δεν εξαντλείται σε κάποιο στενό οικονομικό φαινόμενο (εμπορικό, παραγωγικό, χρηματο-οικονομικό) ούτε σε κάποιο επιφανειακό και αποσπασματικό κοινωνικό φαινόμενο (πολιτισμικό, επικοινωνιακό, ιδεολογικό): την παγκοσμιοποίηση που είναι, εντελώς αντίθετα, μια αδιαίρετη, όλο και πιο πυκνά συστημική και συνεχώς εμβαθυνόμενη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα.
- Με την παγκοσμιοποίηση η οποία σημασιοδοτεί τον ιδιόμορφο χαρακτήρα του σημερινού, διευρυνόμενου σε πλανητική κλίμακα, ακατάπαυστα και αδιάλειπτα μετεξελισσόμενου σε ποιοτικούς-δομικούς όρους καπιταλισμού.
- Με την παγκοσμιοποίηση η οποία αποτελεί ως δυναμικό σύνολο το σύγχρονο, όλο και πιο πολύπλοκο στάδιο ανάπτυξης του παγκόσμιου καπιταλισμού, συνθέτοντας μια αυθεντική, διακριτή φάση μέσα στην ιστορική ανάπτυξή του.
- Με την παγκοσμιοποίηση η οποία βρίσκεται στη ρίζα και όλων των επιμέρους κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων που βιώνουμε και στην Ελλάδα: όσο και αν δυσκολευόμαστε να το κατανοήσουμε αυτό, όσο και αν έχουμε συνηθίσει να το παρακάμπτουμε τις περισσότερες φορές, η παγκοσμιοποίηση είναι ήδη εδώ.

Και ακριβώς σε αυτό το σημείο αναφύεται η κρισιμότερη ίσως πρόκληση για τη σημερινή ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η πρόκληση να κατανοήσει με γόνιμο και εποικοδομητικό τρόπο αυτή τη νέα δυναμική πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης, που τη διαπερνά από άκρη σε άκρη. Να την κατανοήσει και να προσαρμοστεί βαθμιαία με ενεργητικό, συνεκτικό και προ-δραστικό τρόπο. Να προσαρμοστεί, όμως, όχι με τρόπο παθητικό, ασυνάρτητο και αντιδραστικό, όπως το συνηθίζει εν πολλοίς έως σήμερα. Να προσαρμοστεί έξυπνα, δημιουργικά και υπεύθυνα, προσπαθώντας να μειώσει, κατ' αυτόν τον τρόπο, το κοινωνικο-οικονομικό κόστος και να αυξήσει τα οφέλη της προοδευτικής ένταξής της, εάν είναι δυνατόν για όλα τα μέλη της. Να βρει, εντέλει, το δικό της ανοικτό και γόνιμο μονοπάτι μέσα στο συνεχώς εξελισσόμενο παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης.

Και, όμως, αναρίθμητα παραδείγματα αποδεικνύουν ότι ως ευρύτερη κοινωνία στην Ελλάδα σήμερα ελάχιστα από τα παραπάνω καταλαβαίνουμε ή θέλουμε να καταλάβουμε. Συνεχίζουμε, σε πολύ μεγάλο βαθμό, να αδιαφορούμε για τη δυναμική της παγκοσμιοποίησης και να αδρανούμε απέναντί της αρκετές φορές σε οδυνηρό βαθμό. Και πίσω από τα

συνήθη προσχήματα και τις ιδεολογικές αγκυλώσεις η ίδια η προβληματική της παγκοσμιοποίησης φαίνεται να συνεχίζει να υφέρπει ως ο μεγάλος άγνωστος, ως το μεγάλο συγκεκαλυμμένο και βαθιά ακρωτηριασμένο, κρίσιμο ερωτηματικό του δημόσιου εθνικού «διαλόγου» μας. Και το κυριότερο, αυτό δεν φαίνεται να είναι –και δεν θα είναι στο μέλλον, ακόμα περισσότερο– καθόλου ανώδυνο στις συνέπειές του. Μακάρι να ήταν έτσι...

Το άκαμπτο δίπολο του δογματισμού περί «παγκοσμιοποίησης»

Όπως είναι απόλυτα φυσικό, όπου διαγωνίζεται η άγνοια ριζώνει και βασιλεύει η ασυνεννοησία, η άγνοια αντιπαράθεση και η προκλητική δημαγωγία. Και κατ' αυτόν τον τρόπο, σχεδόν το σύνολο των πολιτών στη σημερινή Ελλάδα συνεχίζει να πολώνεται σε δύο ακραίες και απολύτως ρηχές, υπεραπλουστευτικές θέσεις σχετικά με την παγκοσμιοποίηση.

Για τους πρώτους η παγκοσμιοποίηση «συνοψίζεται» συνήθως ως η «μέγιστη διαβολική καταστροφή», ενώ για τους δεύτερους, ως το «ανυπέβλητο θείο δώρο». Για τους πρώτους η παγκοσμιοποίηση είναι «το τελευταίο και πιο καταστροφικό στάδιο της κόλασης» του καπιταλισμού –ακόμα ένα «τελευταίο στάδιο» του καπιταλισμού– για τους δεύτερους η «άμεση και οριστική είσοδος στον παράδεισο» για όλους. Μαύρο ή άσπρο και τίποτα περισσότερο...

Με αυτόν τον τρόπο περνάει και σπαταλιέται ο χρόνος δημιουργικής προσαρμογής στη σημερινή Ελλάδα: θυσιάζεται, σχεδόν πάντα, σε ανούσιους και βαρετούς, επαναλαμβανόμενους κύκλους κοινωνικής ασυνεννοησίας και πολιτικής αναβλητικότητας. Όμως αυτή η παραίτηση της κοινωνίας μας από μια σοβαρή και ολοκληρωμένη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση στην πραγματικότητα, αφενός, δεν είναι καθόλου «αυθόρμητη» και, αφετέρου, δεν είναι καθόλου ουδέτερη ούτε και ισοκατανέμουσα στις επιπτώσεις της. Και αυτό δεν έχουμε το δικαίωμα να το αποσιωπούμε. Το πώς συλλαμβάνουμε νοηματικά και το πώς ως συντεταγμένη κοινωνία αντιμετωπίζουμε τη δυναμική της παγκοσμιοποίησης (πώς την κατανοούμε και πώς ενεργούμε σε σχέση μ' αυτήν) δεν είναι καθόλου αδιάφορο ή/και δευτερεύον θέμα, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Και αυτό πλέον ισχύει άμεσα και για όλους μας, και εδώ, στην Ελλάδα.⁶

Και το κυριότερο, όσο αναβάλλουμε τον αναγκαίο, πραγματικά ου-

σιώδη διάλογο περί παγκοσμιοποίησης, ο οποίος βρίσκεται τελικά στη ρίζα όλων των μεγάλων κοινωνικο-οικονομικών σύγχρονων ζητημάτων που μας απασχολούν, τόσο το χειρότερο για την κοινωνία μας ως σύνολο, και στο άμεσο και στο απώτερο μέλλον. Τόσο το χειρότερο για τη μεγάλη πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας και, ιδιαιτέρως μάλιστα, για τα πιο αδύνατα τμήματά της. Καμία αναβολή και καθυστέρηση δεν είναι χωρίς αναπτυξιακό τίμημα: και το συγκεκριμένο, μάλιστα, φαίνεται πως είναι και θα είναι οδυνηρά υψηλό.

*Η ανάγκη ενός νέου, ουσιώδους κοινωνικού διαλόγου
για την ένταξη της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας
στην παγκοσμιοποίηση*

Σήμερα, λοιπόν, φαίνεται ότι χρειαζόμαστε, άμεσα και όσο ποτέ, ως ελληνική κοινωνία έναν νέο, ανοικτό, πολύπλευρο, ελεύθερο και απροσημάτιστο διάλογο. Έναν θαρραλέο διάλογο ο οποίος να προσεγγίζει και να αντιλαμβάνεται χωρίς υποκρισία, συγχρόνως και αδιαχώριστα, τη θέση και την προοπτική των Ελλήνων εργαζομένων αλλά και των Ελλήνων ανέργων, των πραγματικά προνομιούχων αλλά και των μη προνομιούχων μελών της κοινωνίας μας, των «ελληνικών» αλλά και των «ξένων» επιχειρήσεων στην Ελλάδα, των περιφερειών αλλά και των παραγωγικών κλάδων που λειτουργούν στην Ελλάδα, της ελληνικής οικονομίας αλλά και κοινωνίας μέσα στην παγκοσμιοποίηση. Οφείλουμε να κατανοήσουμε τις βαθύτερες αιτίες για τις οποίες η λογική του πελατειακού και σπάταλου κράτους, η αγκυλωμένη στο παρελθόν επιχειρηματικότητα και η ανίσχυρη κοινωνία των πολιτών που χαρακτηρίζουν παραδοσιακά την κοινωνία μας καθίστανται ως πλέγμα αδιέξοδες –ακριβέστερα, με αυτοκαταστροφικές διεξόδους– μέσα στη δυναμική της παγκοσμιοποίησης. Συνολικά έχουμε ανάγκη να εξετάσουμε όλες τις επιμέρους κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις μαζί, στην αδιάρρηκτη αναπτυξιακή σύνθεσή τους, χωρίς θεματικές μονομέρειες, ιδεοληπτικές παρωπίδες και αποσπασματικό πνεύμα.

Και κάτι ίσως ακόμα πιο κρίσιμο. Ίσως η άρση της αδιαφορίας να μας υποδείξει και το πώς η ίδια η παγκοσμιοποίηση, χωρίς να αποτελεί κανενός είδους παράδεισο για κανένα, μπορεί να αποτελέσει, υπό συνθήκες, μια ισχυρή δύναμη ανατροπής πολλών χρόνιων ακαμψιών και παθογενειών και μέσα στην κοινωνία μας. Να λειτουργήσει στην πράξη ως

μια ισχυρότατη θετική δύναμη για μια ευρύτερη κοινωνικο-οικονομική πρόοδο και στη χώρα μας.⁷

Στο βάθος, έτσι μόνον θα μπορέσουμε να καταλάβουμε πως το ουσιώδες πρόβλημα που αναδύεται πλέον δεν είναι η ίδια η δυναμική της παγκοσμιοποίησης αυτή καθ' εαυτή, αλλά η ανεύρεση ενός οικονομικά συνεκτικού και κοινωνικά ευαίσθητου τρόπου διαχείρισής της, ταυτόχρονα, σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και πλανητικό επίπεδο. Το ουσιώδες θέμα δεν είναι η «λογιστική» της δύναμης της παγκοσμιοποίησης, αλλά η προσπάθεια μετασχηματισμού αυτής της δύναμης σε έναν παράγοντα οικουμενικής προόδου και ελευθερίας.

Αν το παρόν βιβλίο έχει κάποια ιδιαίτερη φιλοδοξία, αυτή είναι η εξής: να βοηθήσει λίγο στην αποσαφήνιση της προβληματικής της παγκοσμιοποίησης και της ένταξης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας μέσα σε αυτήν στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό με κριτικό τρόπο και χωρίς προσφυγή σε εύκολες βεβαιότητες... Να προσεγγίσει τελικώς το συγκεκριμένο θέμα χωρίς ακραίους αφορισμούς και φανατισμό και, εάν είναι δυνατόν, να συμβάλλει σε κάποιο βαθμό στην έναρξη ενός νέου, πραγματικά γόνιμου διαλόγου για την παγκοσμιοποίηση και στην ελληνική κοινωνία.

Η συνεχώς μετεξελισσόμενη φύση του παγκόσμιου καπιταλισμού

Αναμφίβολα, η διαυγής κατανόηση της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης δεν είναι εύκολη υπόθεση. Απαιτεί, πρώτα από όλα, το ξεπέρασμα της στατικής ή επαναληπτικής αντίληψης της πραγματικότητας, στην οποία οι περισσότεροι από εμάς έχουν επί μακρόν εμποτιστεί. Απαιτεί τον θεωρητικό απεγκλωβισμό από τις επιφανειακές αποτυπώσεις και τα συγκυριακά συμπτώματα της έντονα κυμαινόμενης διεθνούς οικονομίας, απαιτεί την εμβάθυνση σε έναν ιστορικό και ολιστικό τρόπο προσέγγισης της σύνθετης δυναμικής που συνέχει και κινητοποιεί ολόκληρο το σύγχρονο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Απαιτεί, στο βάθος, μια νέα γενιά πολιτικής οικονομίας: μια αυθεντικά εξελικτική οικονομική θεωρία.

Και αυτό γιατί στην πραγματικότητα οι κανόνες της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης διαμορφώνονται και αναδιαμορφώνονται στη βαθύτερη ποιοτική σύστασή τους συνεχώς, μέρα με τη μέρα, βήμα βήμα, σημείο σημείο, περνώντας από το ένα λειτουργικό επίπεδο της στο άλλο.

Κάτω από την επιφάνεια, οι ίδιοι οι παράγοντες δράσης, οι οποίοι συνδημιουργούν την παγκοσμιοποίηση (τα κράτη, οι επιχειρήσεις, οι χω-

ρικά προσδιορισμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί, σε τοπικό, εθνικό, διεθνές, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο), είναι πάντοτε –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό– υποκείμενοι στη δύναμη των μετασχηματιζόμενων κανόνων της. Συγχρόνως, αυτοί οι ίδιοι οι παράγοντες δράσης δεν σταματούν ούτε στιγμή την προσπάθεια αναδιατύπωσης και μετασχηματισμού αυτών των κανόνων, επιδιώκοντας τη βελτίωση της σχετικής θέσης τους μέσα στο παγκόσμιο παιχνίδι. *Κατ’ αυτόν τον τρόπο, συνδημιουργώντας την παγκοσμιοποίηση, συνδημιουργούνται εξελικτικά και συμμεταβάλλονται ποιοτικά και οι ίδιοι οι συντελεστές δημιουργίας της.* Η εξελικτική διαδικασία της παγκοσμιοποίησης που τους συνέχει, ενώνοντας το συνολικό με το επιμέρους, δεν παύει να αναπαράγεται κυκλικά –για την ακρίβεια, σπειροειδώς ανελλιπικά, σαν ένα γιγάντιο σπιράλ που εκτείνεται στο άπειρο– και χωρίς καμία διακοπή. Τίποτα μέσα σε αυτή τη διαδικασία δεν είναι ταυτοτικά επαναληπτικό ή απολύτως προδιαγεγραμμένο.⁸ Και έτσι τίποτα δεν μπορεί να παραμείνει αμετάβλητο μέσα στη δυναμική της παγκοσμιοποίησης: ούτε και αυτή η ίδια ως περιέχουσα των υπολοίπων πραγματικότητα.

Και στην ουσία, η δυναμική του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια συνεχής διαδικασία μετάλλαξης. Μια διαδικασία η οποία δεν καθιλώνεται στα πλαίσια ενός ποιοτικά αμετάβλητου καθεστώτος πραγμάτων. Και γι’ αυτό, κάθε προσπάθεια διατύπωσης ενός δήθεν τελειωτικού προσδιορισμού των οριστικών κανόνων λειτουργίας της παγκόσμιας οικονομίας είναι κατ’ ανάγκη κάθε φορά καταδικασμένη σε αποτυχία.⁹

Γι’ αυτό και ο σκοπός μας σ’ αυτό το βιβλίο δεν είναι να «κλειδώσουμε» σε θεωρητικό επίπεδο τη δυναμική της παγκόσμιας οικονομίας –όπως επιχειρούν τόσο πολλοί αναλυτές και στις μέρες μας– προτείνοντας μια ακόμα στατική ή/και «αποκαλυπτική» αντίληψη γι’ αυτήν. Κύριος στόχος μας, αντίθετα, είναι να προσπαθήσουμε να εξοπλισθούμε με τα απολύτως αναγκαία θεωρητικά εργαλεία ώστε να τα χρησιμοποιούμε, συγκεκριμένα και με ιστορική προοπτική κάθε φορά, σήμερα και στο μέλλον, για να αντιλαμβανόμαστε τις συνεχείς μεταμορφώσεις της.

Πριν από όλα, οφείλουμε να δηλώσουμε ότι αυτή η προσπάθειά μας για μια έγκυρη και αξιόπιστη κατανόηση της παγκοσμιοποίησης επιβάλλει, καταρχήν, την αποσαφήνιση ορισμένων *κρίσιμων σημείων μεθοδολογικής τάξεως* και τη βαθμιαία επανενεργοποίηση *ορισμένων θεωρητι-*

κών εργαλείων τα οποία θα έχουν καθοριστική σημασία στη συνέχεια της πορείας μας.

ΜΙΑ ΕΠΙΒΕΒΑΗΜΕΝΗ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗ: Η ΑΔΙΚΑ ΠΑΡΑΜΕΛΗΜΕΝΗ ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ-ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Όλες οι προηγούμενες διαπιστώσεις μας προδιαγράφουν, στο βάθος τους, τη διατύπωση του ιδιαίτερου θεωρητικού αιτήματος αυτού του βιβλίου. Μας οδηγούν, κατευθείαν, στην προσπάθεια άρθρωσης μιας εξελικτικής-διαλεκτικής κατανόησης της παγκοσμιοποίησης. Και πρόκειται συγκεκριμένα για ένα θεωρητικό αίτημα, το οποίο στις μέρες μας –δυστυχώς, και κατά τα φαινόμενα εντελώς απερίσκεπτα– φαίνεται να παρακάμπτεται σχεδόν καθ’ ολοκληρία στα πλαίσια της κυρίαρχης ορθοδοξίας των σύγχρονων μελετητών του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος: νεοκλασικής ή νεομαρξιστικής κατεύθυνσης.

Σ’ αυτό το βιβλίο, λοιπόν, θα πορευθούμε ακριβώς προς την εξελικτική, τη θεωρούμενη αιρετική κατεύθυνση. Στην ουσία, στη θεωρητική προοπτική που επιλέγουμε αντανάκλαται το μακρύ και πολυσχιδές εκείνο μονοπάτι της σκέψης που ξεκινά από τον Ηράκλειτο, για να συναντήσει τον Hegel,ⁱ τον Marx,ⁱⁱ τον Schumpeterⁱⁱⁱ και τόσους άλλους σπουδαίους διανοητές και τα έργα τους: έργα και κατευθύνσεις της σκέψης που, σχετικά σπάνια, φαίνεται να αξιοποιούνται πραγματικά και σε βάθος στη σύγχρονη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση.^{iv} Συνολικά, θα επιχειρήσουμε μια ερμηνευτική προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης διαμέσου μιας θεωρητικής οπτικής ανοικτού εξελικτικού χαρακτήρα. Θα αναλάβουμε εδώ, συγκεκριμένα, το εγχείρημα της ενεργοποίησης της εξελικτικής-διαλεκτικής σκέψης, με πρωταρχικό σκοπό να καταφέρουμε να δούμε λίγο πιο καθαρά την ένταξη του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος μέσα στην παγκοσμιοποίηση· αλλά όχι μόνον.

Σε αυτή την προσέγγισή μας θα αναγκαστούμε να θέσουμε σε λειτουργία όλες τις βασικές έννοιες/εργαλεία της εξελικτικής-διαλεκτικής σκέψης. Θα προσπαθήσουμε να αφομοιώσουμε σε ερμηνευτικό επίπεδο τις διάφορες πτυχές της για να κατανοήσουμε τελικά πως:

- Όλα μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο.
- Όλες οι κοινωνικές και οικονομικές ισορροπίες κάποτε παρακμάζουν και ανατρέπονται.
- Η ίδια η εξέλιξη επιβάλλει πάντοτε τη βαθμιαία καταστροφή του πα-

λαιού και την προοδευτική επικράτηση του νέου, και αυτό το νέο ποτέ δεν είναι ασύνδετο με το παλαιό.

- Η κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα πάντοτε ανελίσσεται διαλεκτικά: η Θέση συγκρούεται, αργά ή γρήγορα, με την Αντίθεσή της και οδηγεί πάντοτε σε μια νέα Σύνθεση.
- Καμία δύναμη δεν μπορεί να ανακόψει αυτή την ίδια τη δυναμική της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης.
- Κάθε κοινωνικο-οικονομική δύναμη αποκτά πάντοτε το πραγματικό της περιεχόμενο μονάχα μέσα στην αδιάσπαστη ενότητά της με τις υπόλοιπες.
- Όλες οι διαστάσεις κάθε επιμέρους κοινωνικο-οικονομικού συστήματος αναγκαστικά συνεξελίσσονται.
- Καμία επιμέρους προσωρινή ισορροπία –εκ φύσεως πάντοτε προσωρινή– δεν μπορεί να είναι αυτόνομη και ξεκομμένη από όλες τις υπόλοιπες.
- Μέσα στην παγκοσμιοποίηση η διαπλοκή των διαφορετικών κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων γίνεται όλο και πιο πυκνή σε συστημικούς όρους.

Εδώ βρίσκεται ο πυρήνας της αναλυτικής μεθόδου μας. *Θέση – Αντίθεση – Σύνθεση*: αδιάκοπη σύγκρουση, συνεργασία και μαζί αδιάλειπτος ανταγωνισμός, θέσεις και αντιθέσεις πυκνά συνυφασμένες μεταξύ τους, συνεχής ανατροπή και ακατάπαυτη ανέλιξη των φορέων δράσης και αντίδρασης, των φαινομένων και των ισορροπιών.

Σε αυτή τη θεωρητική λογική θεμελιώνεται ο μεθοδολογικός κινητήρας αυτού του πονήματος και από εδώ πηγάζει, άλλωστε, και ολόκληρη η αναλυτική στρατηγική που θα εφαρμόσουμε εξετάζοντας όλες τις επιμέρους, συμπληρωματικές και παραπληρωματικές, πλευρές της σύγχρονης δυναμικής ένταξης του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού στην παγκοσμιοποίηση.

Από αυτόν το δρόμο θα φτάσουμε στην καρδιά όλων των «παράδοξων» ερωτημάτων μας. Έτσι θα αντιμετωπίσουμε το άφευκτα εξελικτικό-διαλεκτικό ερώτημα της παγκοσμιοποίησης με μια εστιασμένη φιλοδοξία. Στόχος μας, ακριβώς, θα είναι η *εξελικτική κατανόηση της ένταξης των ελληνικών επιχειρήσεων στην παγκοσμιοποίηση. Θα εστιάσουμε στις επιχειρήσεις στη σημερινή Ελλάδα χωρίς, όμως, να θεωρήσουμε πως*

μπορούμε να αποκόψουμε σε αναλυτικό επίπεδο τη «μοίρα» τους από αυτήν του οργανικού συνόλου του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού που τις περιλαμβάνει. Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, να αντιμετωπίσουμε το θέμα μας με ένα τρόπο ενιαίο και ενοποιητικό: η προβληματική της εξέλιξης της χωροθετημένης στην Ελλάδα επιχείρησης θα τεθεί στο κέντρο του προβληματισμού μας.

Θα τεθεί στο κέντρο γιατί οι επιχειρήσεις που λειτουργούν στην Ελλάδα αποτελούν στην ουσία το οργανικό κέντρο του κοινωνικο-οικονομικού μας συστήματος: το θέλουμε ή όχι. Αυτές παράγουν τον πλούτο με τη δράση τους και αναπαράγουν τη φτώχεια με την αδράνειά τους. Γιατί δεν μπορεί να προσβλέπει σε καμία «θετική μοίρα» ο ελληνικός κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός εν τη απουσία επιχειρήσεων στην Ελλάδα ικανών να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν μέσα στην παγκοσμιοποίηση. Γιατί, τελικά, χωρίς ανταγωνιστικές επιχειρήσεις σε παγκόσμιους όρους η κοινωνία μας δεν μπορεί να διατηρήσει καμία ελπίδα προόδου: θα ακολουθήσει αναγκαστικά τον φαύλο κύκλο της φτώχειας, της διαφθοράς, της αναληθσίας, της κοινωνικής απελπισίας.

Με αυτή την οπτική θα προσπαθήσουμε να επιστρέψουμε στη «ρίζα του δέντρου» της διαλεκτικής σκέψης για να ανακαλύψουμε τα νέα, απολύτως αναγκαία, «εξελικτικά κλαδιά» της: και μόνο γι' αυτό.¹⁰

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΟΙΚΤΗ ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ο συνολικός μεθοδολογικός προσανατολισμός της παρούσας μελέτης υποστηρίζει πως μόνο πάνω σε μια τέτοια *εξελικτική ερευνητική βάση* μπορούμε πλέον να διατηρούμε κάποιες βάσιμες ελπίδες στο να κατανοούμε και στο μέλλον τις ειδικές πλευρές των συνεχών συγκρούσεων – αλλά και της βαθύτερης ενότητας αυτών των αντιθέσεων – που σχετίζονται με τη διαρκώς εξελισσόμενη ένταξη των ελληνικών επιχειρήσεων και του ευρύτερου ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού μέσα στην παγκοσμιοποίηση.

Είμαστε, στο βάθος, υποχρεωμένοι να αφομοιώσουμε ακριβώς αυτή την *εξελικτική-διαλεκτική λογική*: να την έχουμε ως πυξίδα μας καθώς θα ερχόμαστε αντιμέτωποι με τις πολύπλοκες διαδικασίες της συνεχούς μετεξέλιξης – που αφορούν, συγκεκριμένα, στην ένταξη των επιμέρους ελληνικών επιχειρήσεων στην παγκοσμιοποίηση – διότι αλλιώς θα χαθούμε στο «χάος» των επιφανειακών εκδηλώσεων των φαινομένων που

μας ενδιαφέρουν. Αυτή θα είναι ο οδηγός μας. Κάθε στιγμή, για να καταλαβαίνουμε πώς οι συσσωρεύσεις των διαφόρων οικονομικών ροών και ποσοτήτων οδηγούν πλέον ολόκληρο το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα στην Ελλάδα σε μια νέα τροχιά ριζικών ποιοτικών μεταβολών, στο εσωτερικό της εντεινόμενης στις μέρες μας διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης.¹¹ Χωρίς αυτήν θα χάσουμε το ουσιώδες εξελικτικό νόημα και την αυθεντική διαλεκτική προοπτική των φαινομένων που εξετάζουμε.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το παρόν βιβλίο εισηγείται εμμέσως έναν νέο, ευρύτερο ερευνητικό προσανατολισμό όσον αφορά στη μελέτη του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος μέσα στην παγκοσμιοποίηση. Προσπαθεί, στην πράξη, να υποκινήσει και να υπερασπισθεί *μια εναλλακτική διεπιστημονική ερευνητική πλατφόρμα*, ανοικτή στους μελλοντικούς ερευνητές, όπου:

- *Κάθε κοινωνικο-οικονομική μορφή, κάθε ενεργός διάσταση, κάθε φορέας δράσης ή θεσμός στην Ελλάδα, όπως αυτός ολοκληρώνεται προοδευτικά μέσα στην παγκόσμια δυναμική, θα πρέπει να γίνεται αντικείμενο εξέτασης στη βάση της ιστορικής ιδιαιτερότητάς του.*
- *Καμία κοινωνικο-οικονομική μορφή στην Ελλάδα δεν θα μπορεί πλέον να γίνει αντικείμενο μελέτης ως δήθεν ικανή να διαρκέσει αμετάβλητη για πάντα.*
- *Η ίδια η εξελικτική φυσιολογία των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην Ελλάδα θα κατέχει κεντρική ερμηνευτική θέση.*

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΙΟΥ ΜΑΣ

Το βιβλίο *Η δυναμική της παγκοσμιοποίησης και οι επιχειρήσεις στην Ελλάδα* αποτυπώνει, όντως, ένα ταξίδι γεμάτο από «περιέργα» φαινόμενα... Πρόκειται αναμφίβολα, τις περισσότερες φορές, για φαινόμενα σύνθετα και πολύπλοκα, τα οποία, στο βάθος, αντιπαραθέτουν και ενοποιούν με τρόπο αδιαίρετο δύο μεγάλες ομάδες δυνάμεων. Τις δυνάμεις της ομογενοποίησης, της ομοιομορφίας και της ταύτισης και συγχρόνως τις δυνάμεις της συνεχούς αναπαραγωγής της ετερογένειας, της ποικιλομορφίας και της διαφοράς, μέσα στη δυναμική της παγκοσμιοποίησης.¹²

Σε αυτές τις συνθήκες οποιοσδήποτε στατικός, αυτοματοποιητικός, μηχανιστικός τρόπος αντίληψης του βασικού κινητήρα του καπιταλισμού, της ίδιας της καπιταλιστικής επιχείρησης, αποδεικνύεται ερμηνευ-

τικά εντελώς άγονος και αδιέξοδος. Αντίθετα, όλα δείχνουν ότι έχουμε πλέον ανάγκη από ένα νέο, οργανικό, εξελικτικό τρόπο κατανόησης της σύγχρονης καπιταλιστικής επιχείρησης. Ίσως ένα εξελικτικό αναλυτικό όργανο το οποίο θα αντιλαμβάνεται τη στρατηγική, την τεχνολογία και το μάνατζμεντ που κάθε επιχείρηση διαθέτει ως ένα αδιάρρηκτο εξελικτικό σύστημα –σύμφωνα με την ορολογία που εισάγουμε, το δυναμικό τρίγωνο *stra.tech.man* της– και με μόνιμο στόχο του την αποτελεσματική καινοτομία, την επιβίωση και την ανάπτυξή της. Αυτό ακριβώς θα αποτελέσει το θέμα του Πρώτου κεφαλαίου αυτού του βιβλίου.

Στη συνέχεια θα μας απασχολήσει το πώς, τελικά, ως κοινωνία στην Ελλάδα δεν έχουμε κατορθώσει να «εξοικειωθούμε» με την παγκοσμιοποίηση, ενώ εκείνη δείχνει να έχει πλέον πλήρως «εξοικειωθεί» μαζί μας, δείχνει, μάλιστα, να έχει μπει στο βαθύτερο υπόστρωμα της καθημερινότητάς μας και σε κάθε πλευρά της (Κεφάλαιο 2).

Σε ένα τρίτο βήμα θα προσπαθήσουμε να απαλλαγθούμε, μια και καλή, από κάποιους πολύ συνηθισμένους μύθους σχετικούς με την παγκοσμιοποίηση, οι οποίοι συνεχίζουν να κυριαρχούν σε επίπεδο ιδεοληψίας και τελικά δηλητηριάζουν σχεδόν κάθε απόπειρα πραγματικά γόνιμης συνεννόησης επί της θεματικής (Κεφάλαιο 3).

Στη συνέχεια θα περιπλανηθούμε μέσα στον πύργο της οικονομικής επιστήμης, θα ξαναβρούμε κάποια, εν πολλοίς ξεχασμένα αλλά ιδιαίτερα πολύτιμα, «κλειδιά» της παραδοσιακής οικονομικής σκέψης, με τα οποία θα προσπαθήσουμε να ανοίξουμε τις «κλειστές πόρτες» της κυρίαρχης στις μέρες μας συμβατικής οικονομικής θεωρίας, για να οδηγηθούμε έτσι προς μια περισσότερο συνεκτική κατανόηση της παγκοσμιοποίησης (Κεφάλαιο 4).

Αμέσως μετά θα προσπαθήσουμε να δομήσουμε έναν δυναμικό μηχανισμό κατανόησης της ανταγωνιστικότητας μέσα στην παγκοσμιοποίηση: συλλέγοντας και συναρτώντας, βήμα βήμα, το θεωρητικό υλικό από τις εκβολές των σύγχρονων ρευμάτων της οικονομικής επιστήμης. Με αυτόν τον τρόπο θα δομήσουμε έναν ορισμό της παγκοσμιοποίησης που θα είναι περισσότερο οδηγός για το μέλλον παρά ένα στατικό απολίθωμα. Και θα καταλήξουμε, συγκεκριμένα, στην πρόταση ενός νέου εξελικτικού «πρίσματος» μελέτης της παγκοσμιοποίησης (Κεφάλαιο 5).

Συγκεκριμένα, θα συνθέσουμε αυτό το θεωρητικό «πρίσμα» για να το χρησιμοποιήσουμε στη συνέχεια εξετάζοντας τους συγκεκριμένους δομικούς μετασχηματισμούς που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση πάνω στις επιμέρους πλευρές του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.¹³

Ειδικότερα θα εστιάσουμε στις ριζικές μεταβολές που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση πάνω στην εξελισσόμενη «οικολογία» των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην Ελλάδα σήμερα. Εξετάζοντας την ένταξη των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην Ελλάδα μέσα στην παγκοσμιοποίηση, θα μας δοθεί η ευκαιρία να προσεγγίσουμε πληρέστερα και να εμβαθύνουμε σε όσα θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο και έτσι θα ολοκληρώσουμε τον κύκλο αυτού του βιβλίου. Θα κλείσουμε με κάποιες σύντομες σκέψεις για το τι θα μπορούσαμε –ίσως...– να κάνουμε σε όρους δημόσιας παρέμβασης, ως ιδιώτες διαχειριστές στα πλαίσια των επιχειρήσεών μας και ως ευρύτερος κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός στην Ελλάδα, προσπαθώντας να προσαρμοστούμε από εδώ και πέρα, ενεργητικά και με πιο δημιουργικό τρόπο, μέσα στην παγκοσμιοποίηση (Κεφάλαιο 6).

ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΡΟΣΘΕΤΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ...

Οφείλω να ολοκληρώσω αυτή τη σύντομη εισαγωγή με μερικές επισημάνσεις, όσον αφορά, κυρίως, στη μορφή και στο γενικότερο ύφος αυτού του βιβλίου.

Πρώτον, το βιβλίο αυτό θα χρησιμοποιήσει αρκετά, όντως, τις «ευκολίες» του μεταφορικού λόγου: θα επικαλεστεί πολλές εικόνες και σύμβολα από το ζωικό και το ανθρώπινο «βασιλείο»... Θα χρησιμοποιήσει εκτενώς μεταφορές, σενάρια και παραβολές. Αυτό έγινε ακριβώς για να διευκολυνθούν στις πρώτες επαφές τους οι λιγότερο εξοικειωμένοι με το θέμα αναγνώστες αυτού του βιβλίου.¹⁴ Και, βέβαια, για να «σπείρει ζιζάνια» στον τρόπο με τον οποίο συνηθίζει να αντιλαμβάνεται ο τυπικός Έλληνας επιχειρηματίας,¹⁵ ο μέσος Έλληνας πτυχιούχος ή σπουδαστής οικονομικών επιστημών, το αντιπροσωπευτικό διοικητικό στέλεχος του ιδιωτικού ή του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα, την ευρύτερη προβληματική της επιχειρηματικής στρατηγικής στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Γι' αυτό είναι ένα βιβλίο που θα προσπαθήσει να είναι όσο το δυνατόν πιο απλό –όσο είναι δυνατόν– χωρίς να καταλήγει –όσο το καταφέρνει– να γίνεται απλοϊκό, μονολιθικό, κοινότοπο και παραπλανητικό. Σκοπός του τελικά δεν είναι να δώσει οριστικές απαντήσεις, αλλά, κυρίως, να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για βαθύτερο προβληματισμό. Με λίγα λόγια, θέλει να διευκολύνει τον Έλληνα αναγνώστη στην «είσοδο», όχι όμως και στην «έξοδο» από τον σχετικό θεωρητικό προβληματισμό.

Αλλά οφείλω να σημειώσω εδώ και κάτι ακόμα γενικότερο σε σχέση με τη χρήση του μεταφορικού λόγου που δεν θα αποφυγώ: δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο μεταφορικός λόγος, πάντοτε, εκτός από τα οφέλη της περιγραφικής ζωντάνιας ενέχει και σοβαρούς κινδύνους. Πολύ συχνά, μέσα σε εύληπτες εικόνες, σε αποσπασματικά παραδείγματα και σε ανεκδοτολογικές διατυπώσεις κρύβονται σοβαρά λάθη και παρανοήσεις. Οι μεταφορές και οι απλουστεύσεις δεν είναι ποτέ εντελώς ακίνδυνες. Ας μην το ξεχνάμε ποτέ αυτό.¹⁶

Παράλληλα οφείλω να επεξηγήσω μία ακόμα σχετική ιδιομορφία στον τρόπο διατύπωσης που υιοθετεί το παρόν κείμενο: αναφέρομαι ειδικότερα στη σχετικώς εκτενή χρήση των εισαγωγικών. Τα εισαγωγικά, λοιπόν, προσπαθώ να τα αξιοποιώ πάντοτε με έναν ευθύ κριτικό προσανατολισμό: με τα εισαγωγικά, σχεδόν πάντα, θα προσπαθώ να εισάγω εμμέσως ερωτήματα και αμφιβολίες – όταν δεν πρόκειται, βέβαια, για τη ρητή μεταφορά κάποιων θέσεων άλλων μελετητών. Σχεδόν πάντα, λοιπόν, σε αυτό το κείμενο τα εισαγωγικά θα υποδηλώνουν ότι δεν αποδέχομαι την εμπεριεχόμενη έννοια στη σταθερή και συμβατική σημασία της. Μέσω των εισαγωγικών, ακριβώς, θέλω να υπογραμμίσω την παρεισφρέουσα ασάφεια, ανακριβεία και, κάποιες φορές, ανειλικρίνεια στη χρήση μιας έννοιας, με τον τρόπο που αυτή συνήθως χρησιμοποιείται στην τρέχουσα συζήτηση. Ίσως αυτό να εμπεριέχει, κάποιες φορές, και κάποια υποκρυπτόμενη ειρωνεία εκ μέρους μου: αναλαμβάνω την ευθύνη της.¹⁷

Θα ήθελα σε όλη τη διάρκεια αυτής της εκ φύσεως μονόδρομης επικοινωνίας μας να αμφισβητήσουμε, εάν είναι δυνατόν μαζί, με διεισδυτικό τρόπο τις ιδιότητες κάποιων εννοιών, να αναρωτηθούμε για ορισμένες «αυτονόητες» καταστάσεις και να αποσταθεροποιήσουμε ορισμένες κατεστημένες «βεβαιότητες». Στα εισαγωγικά, λοιπόν, θα ήθελα να επιχειρούμε μαζί μια σιωπηλή αναθεώρηση και μια έμμεση ανατροπή της περιρρέουσας ασάφειας στη χρήση πολλών, κρίσιμης σημασίας, κοινωνικο-οικονομικών εννοιών στην εποχή μας: εκεί ακριβώς οφείλουμε να σκεφτόμαστε περισσότερο, γιατί εκεί συνήθως προσπαθούν να μας παραπλανήσουν αρκετοί «ειδήμονες»...¹⁸

Επίσης, όπως μάλλον έχετε ήδη αντιληφθεί, το βασικό κείμενο αυτού του βιβλίου συνοδεύεται από τρία είδη υποσημειώσεων. Το πρώτο είδος έχει ένα χαρακτηρισμό *επεξηγηματικό*, συμβολίζεται με αραβική αριθμηση και παρατίθεται στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Σκοπός του είναι να βοηθήσει τον αναγνώστη προς μια πληρέστερη κατανόηση, σχολιάζοντας και

επεκτείνοντας την ανάλυση του κεντρικού κειμένου. Ο βιαστικός αναγνώστης μπορεί να το παρακάμψει χωρίς να χάσει τον ειρμό και το βασικό νόημα της διαπραγμάτευσης. Το δεύτερο είδος υποσημειώσεων έχει, κυρίως, *παραπεμπτικό* χαρακτήρα, συμβολίζεται με λατινική αριθμηση και θα δίνεται και αυτό, διακριτά, στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Στόχος του είναι να προτείνει υλικό για περαιτέρω μελέτη από τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία και το οποίο ο γράφων θεωρεί ως το πλέον διαφωτιστικό, ανά περίπτωση. Το τρίτο είδος αφορά στη *διατύπωση κάποιων αναγκαίων ορισμών*, συμβολίζεται με αστερίσκους και θα παραπέμπει στο ιδιαίτερο συνοπτικό γλωσσάρι στο τέλος του βιβλίου.

Και κάτι τελευταίο. Γνωρίζω ότι θα μπορούσα σε αυτό το βιβλίο να ήμουν περισσότερο «τεχνικός» στη διατύπωσή μου, ίσως και περισσότερο πυκνός στη διαπραγμάτευσή μου. Ίσως και περισσότερο αναλυτικός σε κάποια σημεία. Τελικά, κάποιος μπορεί να αναρωτηθεί –όπως κι εγώ ο ίδιος ξεκινώντας να γράφω αυτό το βιβλίο...– γιατί δεν μετέφρασα αυτούσια τη σχετική τρίτομη διδακτορική διατριβή μου; Δεν το επέλεξα.¹⁹

Όμως ομολογώ πως δεν μπορώ να διαφωνήσω στο βάθος και στην ουσία των επιχειρημάτων με τους αυστηρότερους, ακαδημαϊκού τύπου αναγνώστες. Όσους δηλαδή θα προτιμούσαν εναλλακτικά μια εκδοχή αυτού του βιβλίου με μεγαλύτερη εμβάθυνση, περισσότερα στατιστικά δεδομένα, ευρύτερη ανάλυση επί των ερωτηματολογίων και των τεστ που χρησιμοποιήθηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα πεδίου που βρίσκεται στα θεμέλιά του. Με αυτούς που θα ζητούσαν λιγότερο χρωματισμό στις διατυπώσεις, περιορισμό στην αναπαραγωγή του βασικού εννοιολογικού μοτίβου και, ίσως, λιγότερες ιδεολογικοπολιτικής φύσης νότες. Με αυτούς που, ίσως, θα επιθυμούσαν πλατύτερη θεωρητική τεκμηρίωση και, ίσως, «όχι και τόσο μεγάλες προτάσεις»... Τους κατανοώ. Στα χέρια τους όμως δεν κρατούν ένα τυπικό διδακτικό εγχειρίδιο επί της προβληματικής. Το παρόν κείμενο είναι, κυρίως, ένα κοινωνικο-οικονομικό δοκίμιο κριτικού προβληματισμού: κριτικού προβληματισμού και μεθοδολογικής αντιπρότασης στη θεματική της ένταξης στην παγκοσμιοποίηση.

Και μου φαίνεται πως πρέπει κάπως να με συγχωρήσουν.²⁰ Το να βοηθήσω λίγο στο να κατανοήσει ο Έλληνας αναγνώστης, κάπως πιο ψύχραιμα, τι σημαίνει η παγκοσμιοποίηση για το παρόν και για το μέλλον της οικονομίας και της κοινωνίας μας εξακολουθεί να μου φαίνεται ιδιαίτερα σημαντικό.

Σημειώσεις

1. Ας αναλογιστούμε απλώς την πολύπλοκη δομή των διεθνών τραπεζικών μηχανισμών και των πολυεθνικών joint ventures στα οποία τοποθετούν και διαμέσου των οποίων διαχειρίζονται, πλέον, την περιουσία τους οι περισσότεροι μεγάλοι Έλληνες επιχειρηματίες. Οποιαδήποτε επένδυση-τοποθέτηση των κεφαλαίων τους σπανίως, πλέον, περιορίζεται σε οποιαδήποτε στενή εγχώρια οπτική.

2. Ακόμα και αν δεν «βγαίνουν», δεν μας εξηγούν γιατί θα έπρεπε τελικά να «βγουν»;

3. Οι περισσότερες από αυτές τις επιτυχημένες περιφέρειες, συνήθως με κύριο όχημα την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας στον τουρισμό, κατάφεραν μάλιστα την τελευταία εικοσαετία να βελτιώσουν σημαντικά την απόλυτη και τη σχετική αναπτυξιακή θέση τους. Ωστόσο και αυτού του είδους η επιχειρηματικότητα δεν εγγυάται αειφορία.

4. Εν πολλοίς «καινοφανή» ζητούμενα, όπως η επιχειρηματική εξωστρέφεια, ο συνεχής τεχνολογικός εκσυγχρονισμός και η συστηματική είσοδος στις απαιτητικές αγορές του εξωτερικού, φαίνεται να αποκτούν και για αυτούς πλέον την κεντρική σημασία· και ας δραστηριοποιούνται στον, δήθεν, εξ ορισμού στατικό και μονότονο αγροτικό χώρο.

5. Τι σημαίνει άλλωστε επαρκώς μεγάλο μέγεθος στην εποχή μας; Όλο και δυσκολότερα απαντιέται με στατικό τρόπο και αυτό το ερώτημα.

6. Στην πραγματικότητα το πώς αντιλαμβανόμαστε (ή δεν αντιλαμβανόμαστε) τη δυναμική της παγκοσμιοποίησης είναι προϊόν συγκεκριμένων επιλογών πολιτικής και ιδεολογίας. Και πρόκειται για ένα ιδεολογικό προϊόν που έχει και θα έχει τεράστια επίπτωση στη διαμόρφωση του κοινού παρόντος και μέλλοντός μας στο εσωτερικό της εξελισσόμενης παγκόσμιας οικονομίας και κοινωνίας.

7. Με τον τρόπο που λειτούργησε άλλωστε για αρκετές άλλες χώρες τα τελευταία χρόνια, και ας το αποσιωπούν με περισσή υποκρισία πολλά εγχώρια δήθεν προοδευτικά κέντρα. Ίσως έτσι κατανοήσουμε το πώς η δυναμική της παγκοσμιοποίησης, καθώς όντως εκβάλλει σε μια ασυγκράτητη δύναμη μεταβολής της ζωής μας, δεν αποτελεί δύναμη κατ' ανάγκην καταστροφική· το πώς αυξάνει τον έκθετη των γεγονότων αλλά δεν προδικάζει, επ' ουδενί, το πρόσημό τους.

8. Πώς, όμως, συμβαίνει αυτό; Ας το αντιληφθούμε ως ένα είδος βρασιμίου, σαν μια εξελικτική σύντηξη. Μέσα σε αυτό το «βρασιμό» δεν σταματούν να μετασχηματίζονται και να μετεξελίσσονται όλα τα επιμέρους συστατικά της παγκόσμιας δυναμικής. Δρώντας και αντιδρώντας, όμως, όλα τα επιμέρους κοινωνικοοικονομικά συστατικά της παγκοσμιοποίησης, μέσα σ' αυτή τη διαλεκτική διαδικασία του αμοιβαίου προσδιορισμού και της συνεξέλιξής τους, δεν παύουν να αλλάζουν και το ίδιο το συστημικό «καζάνι» της παγκοσμιοποίησης. Όλοι οι παράγοντες δράσης προσαρμολοζόμενοι (παθητικά ή ενεργητικά) στη δυναμική της

παγκοσμιοποίησης δεν παύουν να τη μετασχηματίζουν δομικά, δεν παύουν να μετεξελίσσουν την ίδια τη φύση της.

9. Κατ' επέκταση και η προσπάθεια δόμησης «ενός και μόνο διαχρονικά αμετάβλητου πορίσματος περί παγκοσμιοποίησης», απλώς λογικά ευσταθούς αλλά ανίκανου να παρακολουθήσει τη συνεχή δομική μετεξέλιξη του σύγχρονου παγκόσμιου συστήματος, δεν μπορεί παρά να αποδεικνύεται εντελώς αλυσιτελής και προσχηματική σε θεωρητικό επίπεδο.

10. Υπ' αυτήν την έννοια εισάγουμε, συγκεκριμένα, τον όρο εξελικτική-διαλεκτική για να διαχωρίσουμε το περιεχόμενο της μεθοδολογικής πλατφόρμας που επιλέγουμε εδώ από τον, δυστυχώς, έντονα κακοποιούμενο εννοιολογικά προσδιορισμό της «επίσημης», δήθεν μαρξιστικής, διαλεκτικής: Της «διαλεκτικής» που αφομοιώνεται από ορισμένους ανόητα ως μια προκατασκευασμένη διαδρομή, κάπου αναγκαστικά ολοκληρούμενη σε ένα μυωπικό ντετερμινισμό... Γι' αυτό υποστηρίζουμε ότι ο χαρακτηρισμός εξελικτική-διαλεκτική προσέγγιση που χρησιμοποιούμε εδώ δεν είναι πλεονασμός.

11. Και υπ' αυτή την έννοια, η Αριστοτελική λογική, που εμφορείται από ένα οριστικό «Είναι – Δεν Είναι», θα εμφανισθεί πάντοτε στην πραγμάτευσή μας λιγότερο χρήσιμη σε σχέση με το Ηρακλείτειο πνεύμα της συνεχούς ροής όλων των πραγμάτων και της ανατροπής όλων των καταστάσεων.

12. Και τελικώς εδώ βρίσκεται το κεντρικό νήμα αυτού του βιβλίου. Γιατί, τελικώς, πίσω από όλα τα επιμέρους φαινόμενα που παράγει η παγκοσμιοποίηση, ο κόσμος που ζούμε είναι και παραμένει βαθιά αντιφατικός, σε εξελικτικούς-διαλεκτικούς όρους. «Το αντίθετο συγκλίνει και από τις διαφορές γεννιέται η πιο όμορφη αρμονία και τα πάντα γίνονται με τη διχόνοια», όπως συνεχίζει να μας υπενθυμίζει ο Ηράκλειτος.

13. Σταδιακά, κλιμακωτά και με κριτικό τρόπο θα χτίσουμε και θα χρησιμοποιήσουμε αυτό το «εργαλείο διερεύνησης»: εκτιμώ ότι εάν ο αναγνώστης δεν κατανοήσει πλήρως το θεωρητικό σχήμα που χρησιμοποιούμε σε αυτή τη μελέτη για την ένταξη των επιχειρήσεων και ευρύτερα του εθνικού μας σχηματισμού μέσα στην παγκοσμιοποίηση, πολύ δύσκολα θα μπορέσει στη συνέχεια να εκμεταλλευτεί τις όποιες ερμηνευτικές αρετές και να προφυλαχθεί από τις ατέλειες της παρούσας προσέγγισης.

Αυτό που ενδιαφέρει, κυρίως, είναι να αξιοποιήσει κριτικά, και με δική του πρωτοβουλία ο αναγνώστης, την ερευνητική πρότασή μου στη συνέχεια της προσωπικής του αναζήτησης.

14. Άλλωστε, σε αυτό ακριβώς συνίσταται και η κεντρική φιλοδοξία αυτού του πονήματος: να διευκολύνει τον φιλομαθή και καλλιεργημένο αναγνώστη σε μια πρώτη εξελικτικού τύπου προσέγγιση της, εκ φύσεως πολυσύνθετης, θεματικής της ένταξης του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού στην παγκοσμιοποίηση. Δηλαδή να καταφέρει να δώσει μια επαρκώς συνθετική και όσο το δυνατόν πιο ευανάγνωστη θεωρητική εισαγωγή σχετικά με το δυναμικό παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης στη σημερινή Ελλάδα.

15. Συγκεκριμένα να κάνει, εμμέσως, προς αυτόν μια αντιπρόταση για το πώς θα μπορούσε εναλλακτικά να ενσωματώνει, τουλάχιστον, την επονομαζόμενη «ανάληψη του εξωτερικού περιβάλλοντος» στο τυπικό επιχειρηματικό σχέδιό του. Όχι πλέον με άκαμπτη αφετηρία και κατάληξη την εθνική διάσταση, αλλά την παγκόσμια.

16. Πολύ συχνά, άλλωστε, η κατάσταση ενός Μέρους του προβλήματος δεν μπορεί να αποδώσει την πραγματική δυναμική του Συνόλου που το περιέχει: ούτε και με την απλή άθροιση των Μερών μπορούμε ποτέ να καταλάβουμε την ουσία του Όλου. Σε αυτή την περίπτωση, μάλιστα, το επονομαζόμενο *σφάλμα της σύνθεσης* καιροφυλακτεί.

17. Και σας διαβεβαιώνω ότι τέτοιου είδους «αθέλητες» στρεβλώσεις του περιεχομένου κάποιων εννοιών όντως ανιχνεύονται, δυστυχώς ιδιαίτερος συχνά, στα πλαίσια της σχετικής με την παγκοσμιοποίηση διεθνούς βιβλιογραφίας.

18. Σε όλα αυτά τα σημεία ακριβώς θα ήθελα ο αναγνώστης να σταματά και να αναρωτιέται για λίγο: «Μήπως τελικά έχουμε αδειάσει και αυτή την έννοια από την ουσία της, εξαιτίας της απρόσεκτης, ευκαιριακής ή/και ιδιοτελούς χρήσης της;»

19. Εάν τη μετέφραζα αυτούσια, ποιος μέσος αναγνώστης θα είχε άμεσο όφελος στα αλήθεια; Ποιος πραγματικά κερδίζει από ένα βαρύ βιβλίο που διαπραγματεύεται ένα, εκ φύσεως, δύσκολο θέμα με έναν, εξ ορισμού, περίπλοκο και ιδιαίτερος δυσνόητο τρόπο; Όπως συμβαίνει άλλωστε και με τα τόσα βιβλία που ξεχνιούνται πάνω σε κάποιο ράφι για πάντα, ενώ μόνον οι δύο πρώτες σελίδες τους έχουν διαβαστεί από τον ιδιοκτήτη τους...

20. Ίσως κάποιο εγχειριδιακού τύπου πόνημα επί της θεματικής να ακολουθήσει στο μέλλον εκ μέρους μου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- i Βλέπε, μεταξύ άλλων, Hegel G.W.F. (1929), *Science of logic*, Λονδίνο· Hegel G.W.F. (1954), *Cours de l'histoire de la philosophie* (Introduction), μετάφραση στα γαλλικά, Παρίσι, Gallimard και Garaudy R. (1978), *La pensée de Hegel*, Bordas, μετάφραση στα ελληνικά, ΑΠΕΙΡΟΝ, 1979.
- ii Βλέπε κυρίως: Marx K. (1975), *Early writings*, Harmondsworth, Penguin· Marx K. (1976), *Das capital*, Harmondsworth, Penguin και Marx K. & Engels R. (1848), «The manifesto of the communist party», στο Marx K. & Engels R., *Selected works*, Λονδίνο, Lawrence & Wishart.
- iii Ο ίδιος ο Shumpeter δεν αυτοχαρακτηριζόταν ως διαλεκτικός. Ολόκληρο, όμως, το έργο του αποπνέει –αναμφίβολα– μια βαθιά διαλεκτική γνώση και μια προωθημένη εξελικτική κατανόηση της οικονομικής πραγματικότητας της εποχής του, και όχι μόνον αυτής.

Βλέπε, συγκεκριμένα, τα εξόχως ενδιαφέροντα:

Schumpeter J. (1934), *The theory of economic development*, Κέιμπριτζ, MA, Harvard University Press και Schumpeter J. (1942), *Capitalism, socialism and democracy*, Νέα Υόρκη, Harper.

iv Βλέπε, συγκεκριμένα, μερικές ιδιαίτερες θεμελιώδεις εξαιρέσεις:

- Coriat B. και Dosi G. (1995), *Évolutionnisme et régulation: différences et convergences*, στο Boyer R. και Saillard Y. (υπό τη διεύθυνση), *Théorie de la régulation, L'état des savoirs*, Παρίσι, La Découverte.
- Boulding K.E. (1981), *Evolutionary economics*, Μπέβεργλι Χιλς, CA, Sage.
- Nelson R.R., Winter S.G. (1982), *An Evolutionary theory of economic change*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Harvard University Press.
- Storper M. (1997), *The regional world: territorial development in a global economy*, The Guilford Press.
- Delapierre M., Moati P., Mouhoud E.M. (επιμ.) (2000), *Connaissance et Mondialisation*, Παρίσι, Economica.
- Veltz P. (2000), *Le Nouveau Monde industriel*, Παρίσι, Gallimard.
- Nonaka I., Takeuchi H. (1995), *The knowledge-creating company*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press.
- Hamel G. και Prahalad C.K. (1994), *Competing for the Future*, Βοστώνη, Μασαχουσέτη, Harvard Business School Press.
- Hamel G. (1998), «The challenge today: Changing the rules of the game», *Business Strategy Review*.
- Mintzberg H. (1996), «A guide to strategic positioning», στο Mintzberg H., Quinn J.B., Ghoshal S. (1999), *The strategy process*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.
- Kanter R.M., Stein B.A., Jick T.D. (1992), *The Challenge of organizational change*, Νέα Υόρκη, Free Press.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η κεντρική προβληματική: Η συνδυασμένη αναπαραγωγή της ομοιογένειας και της ετερογένειας μέσα στην παγκοσμιοποίηση και η δυναμική Stra.Tech.Man της επιχείρησης

*«Συνδέσεις όλα και όχι όλα,
ομόνοια, διχόνοια, συμφωνία, ασυμφωνία:
το Ένα γεννιέται απ' όλα και από το Ένα όλα».*
Ηράκλειτος

Λίγο πριν τα μέσα της δεκαετίας του '90 πήρα την απόφαση να επιστρέψω από το εξωτερικό και να ζήσω μόνιμα στην Ελλάδα. Έτσι νόμιζα ότι έκλεινα, κατά κάποιον τρόπο οριστικά, έναν προηγούμενο κύκλο, ο οποίος είχε ανοίξει μερικά χρόνια πριν, όταν έφευγα για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία. Όμως ποτέ δεν μπορείς να είσαι απόλυτα σίγουρος για τη συνέχεια...

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Στο Παρίσι ήθελα, κυρίως, να διευρύνω τους επιστημονικούς μου ορίζοντες και να εμπλουτίσω περαιτέρω τους προβληματισμούς μου. Ήθελα να γνωρίσω καλύτερα και την «άλλη όχθη» των Οικονομικών Επιστημών και, συγκεκριμένα, να γνωρίσω πληρέστερα τα επονομαζόμενα ετερόδοξα (ή αλλιώς αιρετικά) Οικονομικά. Είχα επιλέξει από την αρχή το Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre γιατί εκεί δίδασκαν καθηγητές των οποίων ορισμένα μεταφρασμένα άρθρα μου είχαν κάνει μεγάλη εντύπωση, ενώ βρισκόμουν ακόμα στις προπτυχιακές σπουδές μου.^{21vi}

Τελικά με δέχτηκαν σε αυτό το πανεπιστήμιο για σπουδές εμβάθυν-

σης στα Οικονομικά. Συγκεκριμένα, έγινα δεκτός στην ειδίκευση με θέμα τη «Δυναμική της Παγκόσμιας Οικονομίας»: αυτό ακριβώς το οποίο προσδοκούσα. Κάπως έτσι ξεκίνησε η περιπέτεια. Οι μεταπτυχιακές αυτές σπουδές κάποτε τελείωσαν. Τελικά τους άντεξα (και, πολύ περισσότερο βέβαια, με άντεξαν...) ως το τέλος αυτού του «πρώτου γύρου».

Για τα δύο επόμενα χρόνια, περίπου, περιπλανήθηκα προς διάφορους προορισμούς, καλλιεργώντας κάποια ειδικότερα επιστημονικά μου ενδιαφέροντα, τα οποία είχαν αναδυθεί εν τω μεταξύ. Ασχολήθηκα κυρίως με θέματα που αφορούσαν στην τοπική ανάπτυξη, την επιχειρηματικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την περιβαλλοντική οικονομική και, συγκεκριμένα, εστίασα τη μελέτη μου επί της στενής σχέσης τους με την ευρύτερη προβληματική της παγκοσμιοποίησης. Και τότε, κάπου λίγο πριν τα μέσα της δεκαετίας του '90, αισθάνθηκα «πλήρης περιπετειών». Πήρα την απόφαση ότι το σπίτι μου θέλω να βρίσκεται, πλέον μόνιμα, στην Ελλάδα. Και έτσι επέστρεψα.

Πίστευα ότι είχα φέρει μαζί μου ορισμένα πολύ χρήσιμα πράγματα: χρήσιμες γνώσεις, τις οποίες, μάλιστα, βιαζόμουν να αξιοποιήσω, βιαζόμουν να πιάσουν τόπο. Πού θα έπιαναν, όμως, τόπο; Πώς θα ξεκινούσα; Για να αποφύγω τα «μεγάλα άλματα», κατά κάποιο τρόπο, συνέχισα απλώς τη δουλειά που είχα αρχίσει ήδη να «μαθαίνω» από την εποχή που ήμουν ακόμα προπτυχιακός φοιτητής, παραδίδοντας μαθήματα. Ξεκίνησα να εργάζομαι ως καθηγητής στο χώρο της ιδιωτικής μεταλυκειακής –επονομαζόμενης και κολεγιακής– εκπαίδευσης, ειδικότερα στο χώρο των business studies. Η φιλοσοφία του ανεξάρτητου, αυτόνομου και δημιουργικού «ψύλλου»-δασκάλου, σύμφωνα με την ιδιαίτερος εύστοχη διατύπωση του Charles Handy,^{viii} με είχε ήδη «μολύνει», έτσι ξεκίνησα, κατά βάθος, κι εγώ για «ψύλλου πήδημα». Προσπάθησα να γίνω «ελεύθερος δάσκαλος». Είναι αλήθεια ότι και αυτή η επιλογή μου δεν ήταν και η πιο ξεκούραστη που θα μπορούσα να έχω ακολουθήσει.²²

Ξεκίνησα, λοιπόν, συντάσσοντας σιγά σιγά τις αναγκαίες σημειώσεις, διδάσκοντας την ίδια περίοδο σε διαφορετικά ακροατήρια διαφορετικά αντικείμενα: Βασικά Οικονομικά (μακρο-οικονομία και μικρο-οικονομία), Διοίκηση Επιχειρήσεων και Μάρκετινγκ. Μετά ήρθε η Στρατηγική των Επιχειρήσεων και μετά η Διαχείριση Αλλαγής (Change Management). Στη συνέχεια ήρθαν να προστεθούν και άλλες νέες επιμέρους θεματικές... Όλα αυτά τα αντικείμενα τα είχα διδάχτεί, βέβαια, είτε σε προπτυχιακό είτε σε μεταπτυχιακό επίπεδο και δεν έπαυα να εμβαθύνω την ενημέρωσή μου. Όμως δεν είχα δει κανέναν έως τότε να τα δι-

δάσκει όλα «εν παραλλήλω». Δικαιολογημένα φοβόμουν. Αυτή η πολυεστίαση μου φάνηκε, ειδικά τα πρώτα χρόνια, όντως πολύ δύσκολη και απαιτητική.

Ουσιαστικά, δίδασκα πάντοτε στο ίδιο επιστημονικό αντικείμενο – τις επιχειρήσεις και την οικονομία– ενασκούμενος, όμως, συστηματικά μέσα από πολλές, διαφορετικές και, αρκετές φορές, αποκλίνουσες (μεθοδολογικά και εξηγητικά) εκφάνσεις του. Για παράδειγμα, την πρώτη ώρα των μαθημάτων σε μια αίθουσα «ερμηνευα συμφωνική μουσική» (ας πούμε μικροοικονομία),* τη δεύτερη σε άλλη αίθουσα «όπερα» (ας πούμε μακροοικονομία),* την τρίτη «ροκ» (ας πούμε μάρκετινγκ), την τέταρτη «τζαζ» (ας πούμε στρατηγική επιχειρήσεων): όλα τα είδη της «μουσικής» είχαν το γούστο τους, η «μουσική», άλλωστε, ήταν και παραμένει μία. Σε αυτή την τροχιά, σιγά σιγά σαν να γινόμουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, πολυειδικευμένος εισηγητής.

Κάποια στιγμή το 1995, σε ένα από τα εκπαιδευτικά κέντρα με το οποίο συνεργαζόμουν τότε, «μόνταρα» για πρώτη φορά, πήρα την έγκριση και «έτρεξα» το πρώτο μου, εκτός προγράμματος σπουδών, «πειραματικό» σεμινάριο με τίτλο: «Η Παγκοσμιοποίηση και οι Ελληνικές Επιχειρήσεις». Στηριζόταν σε ένα σύντομο κύκλο εισηγήσεων, ο οποίος προσπαθούσε να τοποθετήσει σε ένα ενιαίο πλαίσιο διαπραγμάτευσης τις μακρο-οικονομικές, κλαδικές και διακλαδικές, διοικητικές, οργανωτικές, στρατηγικές και μάρκετινγκ διαστάσεις της ένταξης των ελληνικών επιχειρήσεων –ακριβέστερα, των επιχειρήσεων που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια– στην παγκοσμιοποίηση.

Αυτό το σεμινάριο από την πρώτη χρονιά πήγε καλά: καθώς ήταν εμφανώς ανορθόδοξο στη δόμησή του και κέντρισε επαρκώς το ενδιαφέρον των σπουδαστών, διαθέτοντας ένα εντυπωσιακό –σχεδόν εξωτικό για την εποχή– περίγραμμα: «Παγκοσμιοποίηση και Ελλάδα». Τη δεύτερη χρονιά διεξαγωγής του, μάλιστα, έσπευσαν να το παρακολουθήσουν και κάποιοι, εν πολλοίς απρόσμενοι, νέοι επισκέπτες: διάφορα στελέχη επιχειρήσεων, κάποιοι συνάδελφοι οικονομολόγοι καθώς και μερικοί νέοι επιχειρηματίες. Επρόκειτο, συνολικά, για ένα πετυχημένο και τωνωτικό πείραμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Παγκοσμιοποίηση: Ο μεγάλος άγνωστος;

*«Γιατί δεν σκέφτονται οι πιο πολλοί απ' τους ανθρώπους
πάνω σ' αυτό που συναντούν,
ούτε κι όταν το μάθουν το γνωρίζουν,
αλλά το φαντάζονται».*

Ηρόκλειτος

Στις μέρες μας, η γενικότερη ενασχόληση των μέσων μαζικής επικοινωνίας με το θέμα της παγκοσμιοποίησης φαίνεται να αποκτά, με επιταχυνόμενο ρυθμό, ιδιαίτερα μεγάλη έκταση σε διεθνές επίπεδο. Με πολύ κρισιμότερο περιεχόμενο, όμως, παρατηρείται συγχρόνως η βαθμιαία ανάδειξη αυτής της έννοιας στον νέο κεντρικό όρο-άξονα της αναμέτρησης στον διεθνή ιδεολογικοπολιτικό στίβο.

Πράγματι, σε αρκετές δυτικές χώρες αρκετοί μελετητές έχουν αρχίσει, μέσα στην τελευταία εικοσαετία, να μιλούν και να γράφουν εντατικά και με ιδιαίτερη διεισδυτικότητα για τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης πάνω στη ζωή και την εξέλιξη των επιμέρους κοινωνιών του πλανήτη. Στις περισσότερες από αυτές τις χώρες, αυτή η νέα θεματική αναδύθηκε αβίαστα, χωρίς άκαρπες ιδεολογικές αναστολές και υπεκφυγές, και σήμερα διεξάγεται με όλο και πιο συστηματικό και ανοικτόμυαλο τρόπο. Αυτή η εξέλιξη δεν αντανακλά, δυστυχώς, τη σχετική κατάσταση που αναπαράγεται έως σήμερα στην Ελλάδα.

Η ΝΕΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η παγκοσμιοποίηση συζητείται και θα συζητείται, κατά τα φαινόμενα, όλο και περισσότερο διεθνώς και στην Ελλάδα. Αλλού, όμως, βρίσκεται το πλέον ουσιώδες επί του σχετικού θέματος: τι είδους συζήτηση περι-

κλείει, προβάλλει και αναπαράγει την έννοια της παγκοσμιοποίησης συνήθως έως σήμερα και πώς προδιαγράφεται ο σχετικός διάλογος στο άμεσο μέλλον;

Είναι αλήθεια ότι στο πρόσφατο παρελθόν παρά το γεγονός πως η δημόσια συζήτηση σε διεθνές επίπεδο σχετικά με την παγκοσμιοποίηση πήρε βαθμιαία εκρηκτικές διαστάσεις, παρότι συνοδεύτηκε από μαζικές κινητοποιήσεις, σχεδόν σε όλες τις γωνιές του πλανήτη, και οδήγησε κάποιες φορές σε ιδιαίτερα βίαιες συγκρούσεις, ελάχιστες φορές διέθετε ένα πραγματικό ξεκάθαρο περιεχόμενο και μια σαφή εννοιολογική διάρθωση. Γενικότερα, έως τις μέρες μας, η προσέγγιση της ίδιας της έννοιας της παγκοσμιοποίησης με έναν πραγματικά συνεκτικό, εμπειρικά στοιχειοθετημένο και ολοκληρωμένο τρόπο επιδιώχθηκε μόνο κατ' εξαίρεση στα πλαίσια της διεθνούς ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης.⁵¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο άλλωστε, στη βάση μιας βαθύτερης ασάφειας για το πραγματικό νόημα της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης, γεννήθηκαν τα τελευταία χρόνια –και θα συνεχίζουν να αναδύονται κατά τα φαινόμενα και στο άμεσο, τουλάχιστον, μέλλον– πολλές μεγάλες και, δυστυχώς συχνά, εντελώς παραπλανημένες διεθνείς «λαϊκές» αντι-παγκοσμιοποιητικές κινητοποιήσεις. Κινητοποιήσεις που δεν διεκδικούν αυτά που θα όφειλαν να διεκδικήσουν σκοπεύοντας σε έναν καλύτερο αυριανό κόσμο.

Σε παρά πολλές περιπτώσεις ένας *περιχαρακωμένος δογματισμός (υπέρ ή κατά)* σχετικά με το νόημα της παγκοσμιοποίησης δείχνει να συνεχίζει να επιβιώνει και να αναπαράγεται ακόμα έως σήμερα, με έντονα θορυβώδη και ατελέσφορο τρόπο, σε διεθνές επίπεδο.⁵²

Κάτι, όμως, σαν να αλλάζει πλέον στη ρίζα αυτής της κατάστασης. Πολλαπλασιάζονται σε πάρα πολλές χώρες οι ενδείξεις ενός ουσιώδους και πολύπλευρου αναπροσανατολισμού και εμβάθυνσης στην «περί παγκοσμιοποίησης» δημόσια συζήτηση. Οι αμφιβολίες συσσωρεύονται και το ποτήρι της οδυνηρής ασυνεννοησίας επί της προβληματικής σαν να ξεχειλίζει, επιτέλους... Πολλά είναι τα τεκμήρια που έρχονται να αποκαλύψουν ότι μια βαθιά ανανέωση του ευρύτερου πολιτικού και οικονομικού προβληματισμού των επιμέρους κοινωνιών έχει ήδη ανεπίστρεπτα ξεκινήσει *με αφορμή αλλά και αιτία* την ίδια την προβληματική της παγκοσμιοποίησης. Στην πράξη, το καταλυτικό ερώτημα «τι είναι πραγματικά η παγκοσμιοποίηση;» επαναδιατάσσει, αδιάλειπτα και σε βάθος, ολόκληρη τη σύγχρονη πολιτικο-ιδεολογική –αλλά και τη σχετική επιστημονική, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια– διεκκυστίδα.⁵³

Σε αυτή την τροχιά σε πολλές χώρες σαν να ανοίγει, από εδώ και πέ-

ρα, ο πραγματικά ουσιαστικός διάλογος επί της παγκοσμιοποίησης. Ανοίγει και διακλαδώνεται με όλο και λιγότερες δηλώσεις-πυροτεχνήματα, με όλο και λιγότερες ασυγκράτητες υστερίες εναντίον ή, κατ' αντιστοιχία, ακατάπαυστους ύμνους υπέρ της.

Η άρνηση της υπεραπλούστευσης και της μοιρολατρίας

Ο πρώτος καρπός αυτού του κρίσιμου αναπροσανατολισμού ανιχνεύεται στο ότι σε όλο και περισσότερες χώρες γίνεται, βήμα βήμα όλο και πιο πλατιά, συνειδητό ότι η συνολική προβληματική της παγκοσμιοποίησης δεν επιδέχεται –δεν μπορεί εκ φύσεως να έχει– εύκολες, επιφανειακές και μονοδιάστατες λύσεις. Καθώς γίνεται προοδευτικά κατανοητό, όχι μόνο από μια αυξανόμενη μερίδα πολιτικών ηγεσιών αλλά, κυρίως και ακόμα πιο σημαντικά, από όλο και περισσότερους πολίτες, όλο και περισσότερων χωρών, ότι δεν υπάρχουν –δεν μπορούν να υπάρξουν– έγκυρες μονολεκτικές και εφάπαξ απαντήσεις στα ακόρεστα εξελικτικά ερωτήματα που θέτει η παγκοσμιοποίηση. Και το βασικότερο: δεν υπάρχουν, τελικώς, «μαγικά» ή/και οριστικά «βολέματα» για καμία κοινωνία, όπως και για κανέναν συμμετέχοντα (μεγάλο ή μικρό παίκτη) μέσα στο εξελισσόμενο παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης.

Ακόμα περισσότερο, σε αυτό το σημείο γίνεται φανερό ότι στο βάθος η παγκοσμιοποίηση δεν είναι τελικά το «ιδιόκτητο οικόπεδο» κανενός.⁵⁴ Απλούστατα γιατί το παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης ακόμα δεν έχει καταλήξει ούτε κατά τα φαινόμενα θα καταλήξει σε ένα τέλος τόσο εύκολα...: δεν έχει καταλήξει ούτε καν στους κανόνες του, πόσο μάλλον στους νικητές του. Γενικότερα, η δυναμική της παγκοσμιοποίησης όχι μόνο δεν έχει κορεστεί, αλλά, εντελώς αντίθετα, δεν σταματά να ανατρέπει –και, κατά τα φαινόμενα, θα συνεχίσει χωρίς φειδώ να ανατρέπει– όλο και περισσότερους δήθεν εξασφαλισμένους πρωταγωνιστές της.⁵⁵

Και βέβαια, πρωταγωνιστές σε αυτό το παιχνίδι δεν είναι μονάχα οι μεγάλες πολυεθνικές ιδιωτικές επιχειρήσεις, όπως ορισμένοι συνεχίζουν λανθασμένα να ισχυρίζονται.^{xxi} Τα κράτη και οι εθνικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί έχουν και θα έχουν δραστικό ρόλο στη διαμόρφωση του παγκοσμιοποιημένου μέλλοντος: θα έχουν ρόλο έστω και σημαντικά διαφοροποιημένο σε σχέση με αυτόν που έως σήμερα είχαμε συνηθίσει.

Πώς όμως; Τι μπορεί άραγε να κάνει πλέον η εθνική κρατική πολιτική

μέσα σ' αυτό το όλο και λιγότερο περικεκλεισμένο από στεγανά εθνικά σύνορα παγκοσμιοποιημένο παιχνίδι;

Όντως, εδώ αναφέρεται ένα πολύ μεγάλο και πολύπλοκο σύγχρονο ερώτημα. Μόλις μερικά χρόνια νωρίτερα, στη δεκαετία του '80, άρχισε να γίνεται σαφές ότι οι προκλήσεις που θέτει η παγκοσμιοποίηση δεν μπορούν πλέον να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά μέσω των παραδοσιακών, βραχύπνων, αποσπασματικών και αυτοκεντρικών οικονομικών πολιτικών, όπως αυτές για χρόνια κυριαρχούσαν στα πλαίσια της συμβατικής νεοκλασικής-κεϋνσιανής ορθοδοξίας στην οικονομική πολιτική.⁵⁶ Και, έκτοτε, πέρασε ανεπιστρεπτή η εποχή που όλοι οι κυβερνώντες στις καπιταλιστικές χώρες –όλων των πολιτικών αποχρώσεων– αισθάνονταν, με περίσσια αισιοδοξία, έτοιμοι να αναφωνήσουν, συγχρόνως με τον πρόεδρο Richard Nixon: «Σήμερα είμαστε όλοι Κεϋνσιανοί»...

Στο βάθος, το κρίσιμο ζητούμενο της μοντέρνας οικονομικής πολιτικής παύει να εστιάζει απλουστευτικά στη «συνετή» διαχείριση σε βραχυχρόνια κλίμακα και μετατοπίζεται προοδευτικά προς την καλλιέργεια και εφαρμογή νέων εργαλείων *τόνωσης των κοινωνικο-οικονομικών παραγωγικών δομών*. Συστηματική *τόνωση των δομών και των μηχανισμών* οι οποίοι μπορούν, πραγματικά, να εκβάλλουν σε νέες, όσο το δυνατόν πιο *γόνιμες και σταθερές τροχιές ανάπτυξης* –όσο το δυνατόν πιο ισόρροπες σε οικονομικούς όρους και όσο το δυνατόν πιο ανώδυνες σε κοινωνικούς όρους– και στη δημιουργία *διατηρήσιμης απασχόλησης* μέσα στην παγκοσμιοποίηση.

Γιατί, αναμφίβολα, το ζήτημα της βιώσιμης απασχόλησης δεν μπορεί παρά να συνεχίζει να παραμένει το πλέον ζωτικό και κρίσιμο για όλες τις σύγχρονες κοινωνίες του πλανήτη. Παραμένει λαμβάνοντας όμως πλέον διαφορετικό περιεχόμενο και νοηματικές απολήξεις σε σχέση με το χθες.⁵⁷ Και αυτό γιατί στο βάθος, ο σκληρός πυρήνας της ανεργίας στα σύγχρονα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα δεν είναι πλέον *απλής κυκλικής κεϋνσιανής φύσης*.⁵⁸ Ο χαρακτήρας του μεγαλύτερου μέρους της σύγχρονης ανεργίας είναι στη ρίζα του *διαρθρωτικός*.⁵⁹ Για τη θεραπεία –ακριβέστερα, για την ουσιώδη αντιμετώπιση– αυτού του προβλήματος, όπως θα εξετάσουμε εκτενέστερα στη συνέχεια της διαπραγματεύσεώς μας:

- απαιτείται, πλέον, συνεχής προσπάθεια *τόνωσης της οργανικής ανταγωνιστικότητας* των επιμέρους κοινωνικο-οικονομικών δομών: όχι μόνον βραχυχρόνια αντιμετώπιση των οικονομικών συγκυριών,
- απαιτούνται ακατάπαυστα εξελισσόμενοι και όλο και πιο *διεισδυτι-*

κοί συνδυασμοί-μίγματα ενεργών κοινωνικών (εκπαιδευτικών, περιβαλλοντικών, προνοιακών, μεταναστευτικών...) και οικονομικών πολιτικών (κλαδικών, περιφερειακών, τεχνολογικών, εργασιακών...), και

- απαιτούνται, πλέον, καινοτόμοι, νέας αρχιτεκτονικής, μηχανισμοί συγχρόνως υπερεθνικής και υποεθνικής/τοπικής ρύθμισης.

Ο «φιλελευθερισμός» ως ιδεολογικός σάκος του box

Και περισσότερο ακόμα. Σήμερα ο γενικότερος παρεμβατικός προβληματισμός δείχνει πως βαθιάεινι ακόμα περισσότερο.⁶⁰ Σήμερα όλο και περισσότερες κοινωνίες –οι ίδιες οι κοινωνίες των πολιτών– σαν να αφυπνίζονται, σαν να παίρνουν πρωτοβουλίες και σαν να μπαίνουν δυναμικά στο παιχνίδι της ρύθμισης του παρόντος και του μέλλοντός τους. Δεν είναι μόνο οι ιδιωτικές επιχειρήσεις, δεν είναι μόνο οι κρατικοί μηχανισμοί: είναι, πλέον, και οι ίδιες οι κοινωνίες των πολιτών που διεκδικούν ανεξάρτητη φωνή μέσα στο παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης. Αφυπνίζονται και ζητούν πλέον αυτόνομο μερίδιο εξουσίας στη χάραξη της παγκοσμιοποιούμενης προοπτικής τους. Αυτό δεν αποτυπώνεται, βέβαια, μονάχα στη ραγδαία ανάπτυξη των μη κυβερνητικών οργανώσεων σε διεθνές επίπεδο. Η αλλαγή είναι πολύ βαθύτερη: όλο και περισσότεροι πολίτες, σε όλον τον κόσμο, αρχίζουν να αμφιβάλλουν πλέον συστηματικά για αρκετά από τα, έως χθες, «αυτονόητα», ακόμα για τον ίδιο τον ευρύτερο ρόλο του «παλιού-καλού εθνικού Κράτους» πάνω στη ζωή τους...⁶¹ Και, αναμφίβολα, αυτά τα νέα ερωτήματα έρχονται σε άμεση σύγκρουση με αρκετούς παραδοσιακούς εθνοκεντρικούς ψευδο-προοδευτισμούς.⁶²

Οι περισσότεροι εξ αυτών, άλλωστε, σπεύδουν να ερμηνεύσουν επιφανειακά και αυτή την εξέλιξη ως μια δήθεν νεο-συντηρητική στροφή: εμφανίζονται, όμως, μέρα με τη μέρα, όλο και περισσότερο, ασταθείς και άστοχοι στις ερμηνείες και στις προβλέψεις τους...⁶³ Σε αυτό το σημείο, ειδικότερα επί της έννοιας του δήθεν απολύτως κυρίαρχου σε παγκόσμια κλίμακα «αιμοσταγούς φιλελευθερισμού», δεν παύει να διεξάγεται μια ακατάσχετη ιδεολογικοπολιτική παραχάραξη και παραπλάνηση... Συγκεκριμένα, ως «φιλελευθερισμός» βαφτίζονται, συνήθως, ετερογενή μίγματα οικονομικής πολιτικής, τα οποία απλώς αποτελούν ιδιόμορφες συνθέσεις συντηρητικών, νεο-παρεμβατικών, δήθεν πραγματιστικών συνισταμένων και επιμέρους εθνοκεντρικών προτεραιοτήτων και

τα οποία, στην πραγματικότητα, ελάχιστη σχέση έχουν με το αυθεντικό νόημα του φιλελευθερισμού.⁶⁴

Στην πραγματικότητα, στο εσωτερικό αυτού του, σχεδόν πάντα, εντελώς ασαφώς οριζόμενου «νεοφιλελευθερισμού», με τρόπο υπόγειο και βαθιά «υποκριτικό»:

- επεκτείνεται, συχνά ιδιαίτερος δραστικά, ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους,
- οι στρατιωτικές δαπάνες διογκώνονται,
- το συντηρητικό εθνοκεντρικό πνεύμα αναπαράγεται αδιάλειπτα,⁶⁵
- ο πολλαπλός εμπορικός προστατευτισμός και η συστηματική –εμφανής και αφανής– ενίσχυση κάποιων εθνικής βάσης μεγάλων, ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων (των επονομαζόμενων «εθνικών πρωταθλητών») δεν παύει να κυριαρχεί...⁶⁶

Και κατ' αυτόν τον τρόπο, πολύ συχνά στις μέρες μας, η έννοια φιλελευθερισμός χρησιμοποιείται ως ιδεολογικός σάκος του box για να περισώσει ιδεολογικά ποικίλες, και συχνότατα καθόλου τυχαία, αποτυχημένες εθνοκεντρικές, νεο-παρεμβατικές οικονομικές πολιτικές.⁶⁷

ΕΜΕΙΣ ΤΙ ΚΑΝΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Στο διακύβευμα της βαθύτερης κατανόησης της παγκοσμιοποίησης η ελληνική κοινωνία σαν να συνεχίζει να απουσιάζει με οδυνηρό τρόπο... Στη χώρα μας σαν να συνεχίζει να επικρατεί μια ιδιότυπη, σχεδόν ολοκληρωτική, αδιαφορία *επί της ουσίας* της προβληματικής της παγκοσμιοποίησης. Το θέμα σαν να «εξαντλείται», απλώς, μεταξύ της ακατάπαυστης κατασκευής και χρήσης ρηχών και κούφιων χαρακτηρισμών.

Από τον ιδιαίτερα πρόχειρο τρόπο που αντιμετωπίζουμε ως ευρύτερη κοινωνία στην Ελλάδα το ζήτημα της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας («ανταγωνιστικότητα ίσον χαμηλό εργατικό κόστος και τίποτε άλλο...»), έως τη βαθιά προκατάληψη με την οποία συνεχίζουμε να προσεγγίζουμε το ρόλο της επιχείρησης και της επιχειρηματικότητας στη χώρα μας («η επιχείρηση έχει πάντα για σκοπό της το ξεέλασμα του πελάτη και το ξεζούμισμα του εργαζόμενου...»), και από τη σχεδόν φοβική αντίδρασή μας έναντι της εισροής οικονομικών μεταναστών στη χώρα («όχι στην πολιτισμική αλλοίωση του έθνους μας...»), έως τους, ως επί το πλείστον, «μπακαλίστικους» όρους με τους οποίους συνηθίζουμε να εξετάζουμε τη θεματική της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης («πόσα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Οι μύθοι σχετικά με την παγκοσμιοποίηση

*«Όσα μπορώ να δω, να ακούσω και να μάθω,
αυτά είναι που προτιμώ».*

Ηρόκλειτος

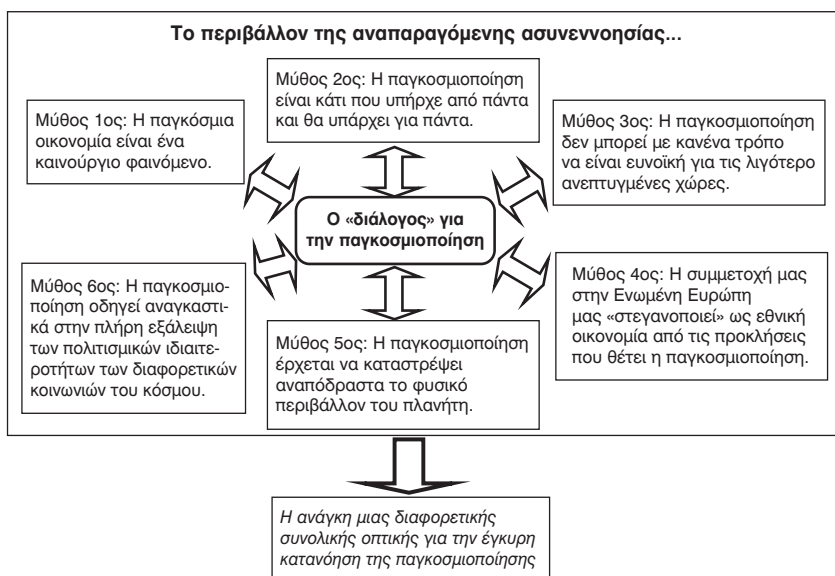
Στα πλαίσια, λοιπόν, του γενικότερου κλίματος προχειρότητας στον περί παγκοσμιοποίησης δημόσιο «διάλογο», όπως αυτός διαμορφώνεται έως σήμερα στη χώρα μας, δεν πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη ότι ένας μεγάλος αριθμός χονδροειδών μύθων βρήκε ιδιαίτερα «γόνιμο» έδαφος, ώστε αυτοί να ριζώσουν βαθιά και να εξαπλωθούν ευρύτατα, περίπου να αλώσουν την ελληνική κοινή γνώμη. Με αυτούς τους μύθους στην κορυφή συνεχίζει να αναπαράγεται η κομβική, όσο και κρίσιμη, αντίφαση στο εσωτερικό της σημερινής ελληνικής κοινωνίας που σκιαγραφήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.⁹⁸

Αυτοί, λοιπόν, οι συστηματικά χρησιμοποιούμενοι μύθοι περί παγκοσμιοποίησης είναι, πράγματι, πολλοί και μεταξύ τους στενά αλληλένδετοι: σε αυτή την ενότητα μόνο μερικούς από αυτούς, σε μια πρώτη φάση, θα εξετάσουμε και θα προσπαθήσουμε να ξεπεράσουμε. Όπως θα δούμε, βήμα βήμα, πρόκειται τις περισσότερες φορές για αστήρικτες εμπειρικά και ασταθείς σε λογικό επίπεδο θέσεις για την παγκοσμιοποίηση, οι οποίες, όμως, καταφέρνουν να εμποτίζουν συστηματικά με την υπερ-αισιόδοξη ή την υπερ-απαισιόδοξη, ανά περίπτωση, μοιρολατρία τους τη σχετική κοινωνική συζήτησή μας.

Στην πραγματικότητα, η ανασκευή τους δεν συνιστά ένα «υπεράνθρωπο» έργο... Κατά βάθος, τις πιο πολλές φορές, αυτοί οι μύθοι είναι χάρτινοι πύργοι: δεν είναι τίποτα περισσότερο από επιφανειακές και αποσπασματικές κατασκευές που δεν χρειάζεται να διαθέτεις ιδιαίτερη αναλυτική ικανότητα ή ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις για να καταλάβεις την ανακρίβεια και τη στρέβλωσή τους. Δεν χρειάζεται, τελικά, τίποτα

περισσότερο από το να τους αντιπαραβάλλεις με πολύ απλά στοιχεία της πραγματικότητας, τα οποία, λίγο ως πολύ, όλοι τα γνωρίζουμε και μπορούμε όλοι να καταλαβαίνουμε (βλέπε Σχήμα 3.1).

Σχήμα 3.1: Οι μύθοι για την παγκοσμιοποίηση και η αναπαραγωγή της ασυνεννοησίας

Κυρίως χρειάζεται κοινή λογική, εμπιστοσύνη στα δεδομένα της εμπειρίας και διάθεση για να δει κάποιος χωρίς ιδεοληπτικές παρωπίδες. Αυτές οι –συνγά με αβαθή τρόπο υποεκτιμώμενες– αρετές καθίστανται αναμφισβήτητα αναγκαίες για το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση μιας νέας συνολικής οπτικής για την έγκυρη κατανόηση της παγκοσμιοποίησης.

Ο 1ος ΜΥΘΟΣ: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Ένας από τους πιο διάσημους μύθους σχετικά με τη σύγχρονη παγκόσμια οικονομία (world economy) είναι αυτός που υποστηρίζει ότι η κοινωνία μας δεν είχε ζήσει ποτέ ως τώρα μέσα σε ένα πραγματικά παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον, δεν είχε ποτέ έως σήμερα την άμεση εμπει-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ο πύργος της παραδοσιακής οικονομικής επιστήμης και οι αναγνώσεις της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης

*«Γιατί μία είναι η σοφία:
το να γνωρίζεις τη σκέψη που κυβερνάει όλα
μέσα απ' όλα».*

Ηράκλειτος

Χωρίς αμφιβολία, η δόμηση μιας συνεκτικής θεωρητικής κατανόησης της παγκόσμιας καπιταλιστικής δυναμικής δεν είναι απλό θέμα, δεν είναι θέμα επιστημονικής ρουτίνας. Αντίθετα, αποτελεί, ίσως, το πλέον σύνθετο και δαιδαλώδες ερευνητικό θέμα των σύγχρονων κοινωνικο-οικονομικών επιστημών καθώς είναι ένα θέμα που καλείται να αγκαλιάσει θεωρητικά ολόκληρο τον κόσμο μας.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΔΙΑΛΟΓΟ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΩΝ

Είναι δεδομένο ότι η μελέτη της Οικονομίας στο σύνολο της καταγεγραμμένης οικονομικής σκέψης, στους περίπου δύομισι αιώνες, στη διάρκεια των οποίων αυτή διαθέτει ένα επιστημονικό χαρακτήρα, ποτέ δεν θεμελιώθηκε πάνω σε ομόφωνα αποδεκτές αναλυτικές βάσεις. Στην προσπάθεια κατανόησης της οικονομικής ζωής, όλοι οι μελετητές της δεν κίτουν, ούτε και ποτέ έκτιζαν, με τα ίδια εννοιολογικά υλικά και σύμφωνα με ένα κοινής αποδοχής, προδιαγεγραμμένο σχέδιο θεωρητικής οικοδόμησης. Ποτέ δεν υπήρξε ένα και μόνο, απολύτως κυρίαρχο, *Θεωρητικό Παράδειγμα ερμηνείας της Οικονομίας του Καπιταλισμού*.^{152 xlv}

Εντελώς αντίθετα, η ίδια η προβληματική της υπερεθνικής φύσης του

καπιταλισμού αποτελεί παραδοσιακά, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, τον πρυτανεύοντα χώρο του οξύτατου θεωρητικού διαξιφισμού στην καρδιά της οικονομικής επιστήμης. Και όχι αδικώς, βέβαια. Εδώ συναντιούνται και διαπλέκονται, με αδιάρρηκτο τρόπο, τα σημαντικότερα διακυβεύματα της ευρύτερης κοινωνικο-οικονομικής σκέψης: συγχρόνως επιστημονικά, αξιακά, ιδεολογικά και πολιτικά.¹⁵³

Τα βασικά μεθοδολογικά προαπαιτούμενα για μια έγκυρη, δυναμική κατανόηση της παγκοσμιοποίησης

Οποιαδήποτε πραγματικά έγκυρη απάντηση στα πολυσύνθετα ερωτήματα που θέτει η σύγχρονη έκφραση της παγκόσμιας δυναμικής του καπιταλισμού, η παγκοσμιοποίηση, δεν μπορεί να δοθεί μονοδιάστατα και αυτόματα: ούτε βέβαια και μονολεκτικά.

Αντίθετα, η ουσιώδης μελέτη της επιβάλλει ορισμένες άμεσες μεθοδολογικές υπερβάσεις κάποιων πολύ συνηθισμένων στις μέρες μας αναλυτικών υπεραπλουστεύσεων.

- Κάθε έγκυρη προσέγγιση της ιστορικής φάσης της παγκοσμιοποίησης οδηγεί αναπόφευκτα στο συνυπολογισμό και στη συνεξέταση ενός πολύ μεγάλου αριθμού πολυσχιδών υποθέσεων και διαπλεκόμενων μεταβλητών, οι οποίες ανάγονται ερμηνευτικά στον κορμό όλων σχεδόν των επιμέρους κλάδων των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών.
- Στην πράξη, η αξιόπιστη μελέτη της παγκοσμιοποίησης δεν αντέχει οποιαδήποτε θεματική μονομέρεια και οποιαδήποτε στενή και απολιθωμένη «εξειδίκευση». Η παγκοσμιοποίηση απαιτεί, τελικά, από τον ειλικρινή μελετητή της να την προσεγγίσει πέρα από τις οποιεσδήποτε συγκυριακές εκδηλώσεις και εκφάνσεις της και να προσπαθήσει να την αντιμετωπίσει ως μια διαλεκτική οντότητα. Και αυτό γιατί *το παγκόσμιο σύστημα είναι το ίδιο, εκ συστάσεως, ένα συνεχώς ποιοτικά μετασχηματιζόμενο σύνολο φαινομένων, ένα ακατάπαυστα μετεξελισσόμενο οργανικό σύστημα, παραγόντων και δυνάμεων: δεν είναι επ' ουδενί ένα στατικό και τελειωμένο μηχανιστικό άθροισμα.*
- Η κατανόηση της παγκόσμιας καπιταλιστικής δυναμικής είναι, τελικώς, ένας ακατάπαυστα «κινούμενος στόχος».

Συνολικά, η ολική δυναμική που πάνω της κτίζεται η παρούσα ιστορική φάση της παγκόσμιας οικονομίας που ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση είναι μια ιδιαίτερα πολύπλοκη συστημική πραγματικότητα σε συνεχή δομική μετεξέλιξη, και η οποία δεν επιδέχεται, εκ φύσεως, οποιονδήποτε μονοδιάστατο ή τελειωτικό ορισμό. Καθώς αυτή μοιάζει με ένα συνεχώς μετασχηματιζόμενο ποιοτικά ποτάμι χωρίς προδιαγεγραμμένη πορεία και κοίτη, δεν θα μπορούσε να καλυφθεί ερμηνευτικά μια για πάντα από οποιονδήποτε σχηματικό, μηχανιστικό και επαναληπτικό τρόπο σύλληψής της.

Και ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, η επιστημονική κατανόησή της δεν θα μπορούσε –όσο και να το ήθελε οποιοσδήποτε μελετητής της...– να έχει ήδη οριστικά περαιωθεί στα πλαίσια της σχετικής διεθνούς επιστημονικής έρευνας. Στην πράξη, η ίδια η δυναμική εξέλιξης της παγκοσμιοποίησης επιβάλλει μια συνεχή προσπάθεια θεωρητικής προσαρμογής στις νέες πραγματικότητες: μια συνεχή προσπάθεια εκσυγχρονισμού της θεωρητικής αντίληψής μας γι' αυτήν, και η οποία χωρίς αμφιβολία θα γίνεται προοδευτικά όλο και πιο σύνθετη διεκδικώντας την αξιοπιστία και την εγκυρότητα στα μελλοντικά συμπεράσματά της.¹⁵⁴

Και για να ορίζουμε, λοιπόν, την παγκοσμιοποίηση με έναν τρόπο όλο και πιο κοντά στην πραγματικότητα, δεν μπορούμε απλώς να κοιτάζουμε σταθερά «προς τα πίσω»: ποτέ δεν θα είναι αρκετό το παρελθόν της θεωρητικής γνώσης μας στην κατανόηση του παρόντος και του μέλλοντος της παγκοσμιοποίησης. Οφείλουμε να κοιτάξουμε (και να συνεχίζουμε να κοιτάζουμε και αύριο) μπροστά. Χωρίς, όμως, ποτέ να ξεχνάμε και το δρόμο που μας έφερε έως εδώ... Εντέλει, χωρίς ποτέ να παραγνωρίζουμε τον ιστορικό δρόμο που μας οδηγεί από το παρελθόν προς το παρόν, και ο οποίος συμπεριλαμβάνει με αδιαίρετο τρόπο τόσο την ίδια την εκδίπλωση των φαινομένων της πραγματικότητας του χθες όσο και την εξέλιξη της θεωρητικής αντίληψης που εμείς κτίζουμε για αυτά.

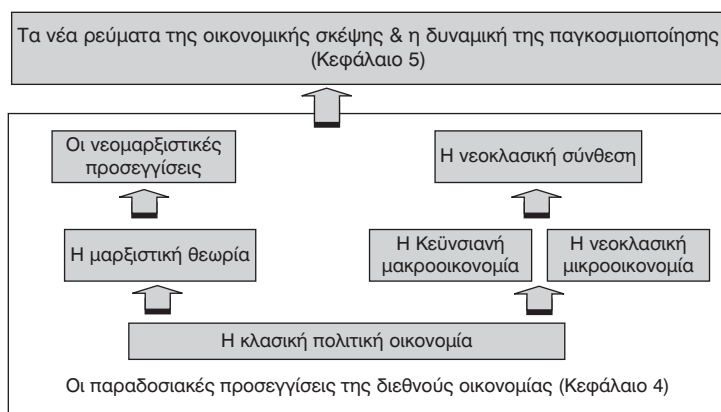
Οι βάσεις της οικονομικής επιστήμης και η δυναμική του παγκόσμιου καπιταλισμού

Οφείλουμε, λοιπόν, να είμαστε έτοιμοι να δοκιμάσουμε νέα θεωρητικά προγράμματα και κατασκευές χωρίς ποτέ, όμως, να υποτιμάμε τον πλούτο της συσσωρευμένης γνώσης μας, η οποία συνδυάζει, αφενός μεν, τα

ιστορικά δεδομένα αυτά καθ' αυτά και, αφετέρου, την ιστορία της σχετικής συνειδητοποίησής μας, την ίδια την εξέλιξη της θεωρητικής οπτικής μας γι' αυτά.

Γι' αυτό και μια πολύ σύντομη διερεύνηση μέσα στο χώρο των κύριων ρευμάτων σκέψης της οικονομικής επιστήμης, αναζητώντας μέσα τους τη «μεταβλητή έννοια» της παγκόσμιας οικονομίας, φαίνεται πως έχει, σε αυτή την προσπάθεια, πολλά να μας προσφέρει. Ένα ελλειπτικό «ταξίδι» μέσα στον πολυδαίδαλο –αλλά αναμφισβήτητα πάντοτε γοητευτικό– «πύργο» της οικονομικής σκέψης, μέσα από τις «πολεμίστρες» των μεγάλων οικογενειών προσέγγισης της παγκόσμιας δυναμικής του καπιταλισμού, θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πληρέστερα τα προηγούμενα και να προχωρήσουμε βαθύτερα (βλέπε Σχήμα 4.1).¹⁵⁵

Σχήμα 4.1: Ο πύργος της οικονομικής επιστήμης και η «ανάγνωση» της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης

Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, σε αυτή την ενότητα του κεφαλαίου την ιδιαίτερος συνοπτική κριτική διαπραγμάτευση των μεγάλων, *παραδοσιακών οικογενειών οικονομικής σκέψης*, έτσι όπως αυτές αναδύθηκαν διαχρονικά στα πλαίσια της διεθνούς βιβλιογραφίας. Στη συνέχεια, στο επόμενο κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε τα *νεότερα ρεύματα της οικονομικής σκέψης* και θα καταλήξουμε στη διατύπωση της συγκεκριμένης ερμηνευτικής πρότασης αυτού του βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Τα νέα ρεύματα της οικονομικής επιστήμης: Η ανταγωνιστικότητα ως εξελικτική σύνθεση

*«Στα ίδια ποτάμια και μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε,
και είμαστε και δεν είμαστε».*

Ηράκλειτος

Στα προηγούμενα κεφάλαια προσπαθήσαμε να διασαφηνίσουμε το γιατί καμία στενή και μονοδιάστατη οικονομική συλλογιστική δεν μπορεί να εκβάλλει σε μια *ουσιώδη εξελικτική σύλληψη της παγκοσμιοποίησης*. Υπογραμμίσαμε το γεγονός ότι για να αντιληφθείς πραγματικά την παγκοσμιοποίηση ως μια *εξελικτική ενότητα*, κάθε είδους αποσπασματική εξέταση των επιμέρους διεθνών οικονομικών διαστάσεων της δεν επαρκεί: κάθε αποσπασματικότητα, κάθε σχολαστική ψηφιδοποίηση σε οικονομικούς όρους απλώς καταφέρει να διαωνίζει κάποιους μύθους σχετικά με την πραγματική δυναμική της παγκοσμιοποίησης.¹⁹⁶

Αυτό επειδή η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα επαναληπτικό παιχνίδι και δεν είναι δυνατόν να συμπυκνωθεί εννοιολογικά σε ένα γραμμικό άθροισμα. Η παγκοσμιοποίηση είναι, εντελώς αντίθετα, ένα *διαλεκτικό κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο* και μας επιβάλλει το να προσπαθήσουμε να την αντιληφθούμε με αντίστοιχα διαλεκτικό τρόπο εάν όντως επιζητούμε να την ψηλαφίσουμε στην ουσία της. Γιατί η παγκοσμιοποίηση είναι ένας εξελικτικός δρόμος υπό συνεχή κατασκευή-ανακατασκευή και τίποτα λιγότερο.

Και, ακριβώς, στην προσπάθεια να ξεπεράσουμε αυτά τα εμπόδια οφείλουμε να ακολουθήσουμε με σταθερότητα μια νέα αναλυτική αρχιτεκτονική. Συγκεκριμένα, η μεθοδολογική αντιπρότασή μας προς αυτή την κατεύθυνση αρθρώνεται κλιμακωτά, σε τρία επίπεδα:

- I. Στο να αναδείξουμε τη *ζωντανή καπιταλιστική επιχείρηση ως τον κεντρικό διαλεκτικό κόμβο* που ενοποιεί τις επιμέρους οικονομικές ροές και κινήσεις της παγκοσμιοποίησης ξεπερνώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την αποσπασματικότητα στη σύλληψή τους.
- II. Στο να διευκρινίσουμε την *αδιάρρηκτη εξελικτική συνύφανση των επιμέρους οικονομικών με τα ευρύτερα και περιέχοντα κοινωνικά συστήματά τους* μέσα στην παγκοσμιοποίηση, και κατ' αυτόν τον τρόπο να αποδώσουμε στην ιδιαίτερη ιστορία τους το πραγματικό ερμηνευτικό βάρος που της αναλογεί.
- III. Τέλος, στο να εμβαθύνουμε στην *«υπόγεια» διασύνδεση μεταξύ των διαφορετικών εθνικών κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων*, διαμέσου της δυναμικής των διαφόρων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, που διαπερνούν με ανεξίτηλο τρόπο τα εθνικά σύνορα και ενοποιούν προοδευτικά με τη δράση τους ολόκληρο τον πλανήτη.

Αυτή η προσπάθεια, ακριβώς, μας επιβάλλει να ανοιχτούμε, στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου, στην παράλληλη παρουσίαση ορισμένων νέων και ιδιαίτερα ελπιδοφόρων ρευμάτων της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης.¹⁹⁷

Έτσι θα προκύψει και το συγκεκριμένο θεωρητικό «πρίσμα» σύλληψης της παγκοσμιοποίησης, το οποίο εισηγείται η παρούσα μελέτη και το οποίο συνδυάζει τρεις επάλληλους «φακούς»:

- Ένα *συνθετικό «φακό»* κατανόησης της παγκοσμιοποίησης σε οικονομικό επίπεδο, με αναλυτικό κέντρο την *ίδια την καπιταλιστική επιχείρηση*.
- Ένα *συστημικό «φακό»* κατανόησης της παγκοσμιοποίησης δομημένο σε *συνεξελικτικούς κοινωνικο-οικονομικούς όρους*.
- Ένα *χωρικά ενοποιητικό «φακό»* κατανόησης της παγκοσμιοποίησης εστιασμένο σε *κλαδικούς και διακλαδικούς όρους*, καθώς αυτοί διαοργηγούν προοδευτικά την παραδοσιακή έννοια των εθνικών συνόρων.

Αυτό το πρίσμα θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε, εντέλει, με ένα νέο τρόπο και τη *συνολική προβληματική της ανταγωνιστικότητας μέσα στην παγκοσμιοποίηση*. Θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε διαμέσου αυτού την ανταγωνιστικότητα ως *ένα διαλεκτικό γινόμενο που παράγεται από την ακατάπανστη διαγωνιμοποίηση μεταξύ τριών δυναμικών*:

α) *Της φυσιολογίας της επιχείρησης.*

β) *Του κοινωνικο-οικονομικού χώρου που τη φιλοξενεί.*

γ) *Του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας που την περιβάλλει.*

Αυτό θα είναι το θεωρητικό όργανο το οποίο θα μας εισάγει στο κέντρο της διαλεκτικής διαδικασίας οικοδόμησης της παγκοσμιοποίησης. Διότι, στην ουσία, μέσα από τη συνεχή διεκδίκηση της ανταγωνιστικότητας των διαφόρων κοινωνικο-οικονομικών φορέων-μορφωμάτων της είναι που χτίζεται η ίδια η παγκοσμιοποίηση. Το ζητούμενο –η ανταγωνιστικότητα– είναι στην ουσία ο δημιουργός της παγκοσμιοποίησης. Και το δημιούργημα –η παγκοσμιοποίηση– δεν παύει ούτε στιγμή να προσδιορίζει διαλεκτικά τους δημιουργούς της και τα περιθώρια της δράσης τους.¹⁹⁸

Συνολικά, και για όλες τις ριζικές μεταβολές που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, θα πρέπει οπωσδήποτε να αποφύγουμε οποιαδήποτε ψευδαίσθηση πως η παγκοσμιοποίηση «είναι ακόμα μακριά από εμάς»: όσο και να μην θέλουν να το παραδεχτούν ορισμένοι, η «καμπάνα» των μεταμορφώσεων του σύγχρονου καπιταλισμού χτυπάει πολύ δυνατά πλέον και για εμάς στην Ελλάδα. Μιλώντας ακριβώς για τις επαναστάσεις της παγκοσμιοποίησης ακουμπάμε στις πολλαπλές ανατροπές της ζωής μας στην Ελλάδα, σήμερα και αύριο. Ας το αντιμετωπίσουμε χωρίς υπεκφυγές.

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΕ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ

Στο πρώτο βήμα αυτού του κεφαλαίου, λοιπόν, θα προσπαθήσουμε να υπερβούμε οριστικά την αποσπασματική κατανόηση των διαφόρων σύγχρονων διεθνών οικονομικών ροών (εμπορικών, χρηματο-οικονομικών, μεταναστευτικών, παραγωγικών, τεχνολογικών), αντιπροτείνοντας μια *συνθετική σύλληψη* της παγκοσμιοποίησης, εστιασμένη στη βάση της, πάνω στον μεγάλο κινητήρα-αποδέκτη της παγκόσμιας διαδικασίας που αποτελεί η ίδια η σύγχρονη καπιταλιστική επιχείρηση.

Και με αυτόν το σκοπό, πρώτα από όλα, οφείλουμε να εμπλουτίσουμε την αναλυτική οπτική μας και να αντιληφθούμε αυτή την καπιταλιστική επιχείρηση με ένα νέο εξελικτικό τρόπο. Αυτό θα το πετύχουμε, ακριβώς, ξεκόβοντας χωρίς αναβολή:

- τόσο από τη *μηχανιστική παραδοσιακή νεοκλασική λογική*, όπου η καπιταλιστική επιχείρηση δεν θεωρείται τίποτα περισσότερο από ένας παθητικός μετασχηματιστής οικονομικών εισροών σε εκροές, από ένα στατικό συστατικό της θεωρίας τιμών, λειτουργώντας, δήθεν, ως αυτόματος διεκπεραιωτής της «προδιαγεγραμμένης» από την αγορά κατανομής των παραγωγικών συντελεστών,

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η νέα προβληματική της ανάπτυξης μέσα στην παγκοσμιοποίηση: Η δύσκολη περίπτωση της Ελλάδας

*«Δεν πρέπει να φερόμαστε σαν παιδιά υπό την κηδεμονία γονέων,
δηλαδή απλούστερα, επειδή έτσι τα έχουμε παραλάβει».*

Ηράκλειτος

Το ταξίδι μας πλησιάζει στο τέλος του. Και όπως μας υπενθυμίζει ο Ηράκλειτος, «στην περιφέρεια του κύκλου η αρχή και το πέρας συμπίπτουν». Ας προσπαθήσουμε, λοιπόν, να ολοκληρώσουμε επιστρέφοντας στους προβληματισμούς που θέσαμε στο πρώτο κεφάλαιο σχετικά με την προοπτική της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας μέσα στην παγκοσμιοποίηση. Ας επιστρέψουμε, όμως, οπλισμένοι με όσα εννοήσαμε εν τω μεταξύ.

Αντιλαμβανόμαστε απόλυτα γιατί η παγκοσμιοποίηση σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει αξιόπιστα αντιληπτή ως μια οριστική και αναλλοίωτη μέσα στο χρόνο κατάσταση. Καταλαβαίνουμε καλύτερα πως η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ούτε μια κατάσταση προαιώνια ούτε ένα πεδίο στατικό, τελειωμένο και με κανόνες ήδη προσδιορισμένους «μία φορά και για πάντα». Κατανοούμε πως η παγκοσμιοποίηση είναι μια συνεχής ροή και αδιάκοπη κατασκευή, είναι μια συνεχής διαλεκτική διαδικασία αναπαραγωγής θέσεων – αντιθέσεων – συνθέσεων, διατηρώντας, εκ φύσεως, ένα ανοικτό εξελικτικό ορίζοντα.²⁵²

Με βάση αυτά, μπορούμε να καταλάβουμε και πως η παγκοσμιοποίηση είναι η ίδια στο βάθος της τελικά ο *διαλεκτικός μηχανισμός ένταξης* κάθε επιμέρους κοινωνικο-οικονομικού συστήματος στο εσωτερικό της. Κατ' επέκταση, ξεπερνώντας οποιαδήποτε μυωπική αξίωση για καθολικά και ανιστορικά συμπεράσματα μπορούμε να αντιληφθούμε πως και κάθε επιμέρους *αναπτυξιακή ένταξη* σ' αυτήν πρέπει να εξετάζεται συγχρόνως: Α. με ένα τρόπο που αναδεικνύει τον ιστορικά συγκεκριμένο

χαρακτήρα της, Β. με ένα τρόπο σταθερά συγκριτικό και ισχυρά εξαρτημένο με τη σύγχρονη ένταξη και των υπόλοιπων κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων σ' αυτήν.

Και σε αυτό το προοδευτικά παγκοσμιοποιούμενο πλαίσιο η ίδια η προβληματική της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης δεν μπορεί να αποκτά παρά μια εντελώς νέα «γεωμετρία» σε σχέση με χθες.

Η ΝΕΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Στην πραγματικότητα, η μελέτη του αναπτυξιακού φαινομένου, σε κάθε κλίμακά του, μέσα στην παγκοσμιοποίηση δεν επιτρέπει πλέον τις πρόχειρες απλουστεύσεις, τις ανιστορικές γενικεύσεις και τον μηχανιστικό/αποσπασματικό τρόπο θεώρησής του: τελικά η θεωρία της ανάπτυξης δεν μπορεί να παραμένει πλέον ένας χώρος εκλεκτικής άθροισης επιστημονικών εξειδικεύσεων. Αυτό τουλάχιστον στο βαθμό που ειλικρινά διεκδικούμε τη σύσταση μιας αξιόπιστης ερμηνευτικής και προβλεπτικής θεωρητικής προσέγγισής του.^{cxviii} Παράλληλα, η αξιόπιστη μελέτη της αναπτυξιακής διαδικασίας στην παρούσα φάση της παγκοσμιοποίησης αποκλείει όλες τις εθνοκεντρικές αναλυτικές ευκολίες. Και η εποχή των εύκολων αναπτυξιακών «συνταγών» κρατικιστικού τύπου φαίνεται πως έχει περάσει ανεπιστρεπτί, δεδομένου βέβαια ότι ποτέ και πουθενά δεν κατάφερε να επιδείξει στην πράξη βιώσιμα μακροπρόθεσμα αναπτυξιακά αποτελέσματα.

Ακόμα περισσότερο, η ίδια η διαδικασία της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης μέσα στην παγκοσμιοποίηση φαίνεται «διατηρεί» –για να μην πούμε πως οξύνει ακατάπαυστα– τη συνήθειά της να εκπλήσσει και να ανατρέπει τις εύκολες βεβαιότητες και τις άκαμπτες δογματικές κοινοτοπίες. Ανατοποθετεί, στην ουσία, ριζικά την έννοια της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης.²⁵³

Δεν υπάρχει, λοιπόν, πλέον χώρος για εύκολες υπεκφυγές και μονοδιάστατη αναπτυξιακή οπτική τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο για κανέναν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ωριμάζει η κατανόηση πως η αναπτυξιακή εξέλιξη καθενός ενταγμένου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δεν μπορεί να εξετάζεται έγκυρα, παρά ως μια διαλεκτική-εξελικτική (στην ουσία, λοιπόν, βαθιά αντιφατική, συγκρουσιακή και συνθετική) διαδικασία. Και έτσι η ένταξη κάθε επιμέρους κοινωνικο-οικονομικού συστήματος στην παγκο-